

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

ШПИЛЬКИ З ВИСТУПАМИ З ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена аналізу шпильок та шпилькоподібних виробів із перехрестям у вигляді трьох або чотирьох виступів у верхній частині стрижня, що походять з території Північного Причорномор'я. Враховано 51 виріб, знайдений на схід та північний схід від Карпат; як аналогії залучено 33 вироби з Карпато-Балканського регіону. Розглянуто особливості їхнього мікрорегіонального поширення та визначено культурно-хронологічну належність.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, доба пізньої бронзи, комарівська культура, культура Ноа, шпильки з виступами.

Шпильки є однією з найбільш виразних і культурно-хронологічно значущих категорій прикрас населення Північного Причорномор'я¹ доби пізньої бронзи. Традиційно шпилькою називають виріб, виготовлений у вигляді стрижня, один кінець якого загострений, а інший оформлений в декоративну головку, призначену для скріплення одягу, рідше — волосся² (Брей, Трамп 1990, с. 42). Відповідно до способу оформлення головки та верхньої частини стрижня шпильки поділяють на відділи та типи. Важливе типотворювальне значення мають також додаткові ознаки (вухка; виступи-

«перехрестя»; виступи-«кнопки»; потовщення стрижня; диски та валики на стрижні; отвори в головці та стрижні; наявність рельєфного або поглибленого орнаменту; довжина, масивність і вигнутість стрижня тощо) та їхнє поєднання. Крім того, категорію прикрас доби пізньої бронзи Східної Європи поділяють на дві групи за використаною сировиною — шпильки металеві та кістяні³.

Статтю присвячено розгляду шпильок, що мають у верхній частині стрижня перехрестя у вигляді розташованих по колу трьох—чотирьох виступів. В археологічній літературі для позначення таких шпильок використовують різні терміни: «з придатками» (Мельник 1893, с. 96), «z guzami na szyjce» (Sulimirski 1931, s. 80), «з випуклостями» (Мелюкова 1958, с. 27), «з виступами» («with protrusions») (Балагурі 1959, с. 7; 1971, с. 390; Петреску-Дымбовица 1960, с. 146; Тереножкин 1961, с. 167; Ільчишин 2016, с. 264; Лисенко С. С. 2021а, с. 47—51, 59; Bejinariu 2021, p. 259), «з промудуберанціями» («cu protuberanțe», «protuberances») (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461; 1977, p. 74; Dragomir 1967, p. 90; Florescu A. 1967, p. 88; Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73; Балагурі 1971, с. 390; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 181; Morintz 1978, p. 181; Крушельницька 1985, с. 79; 2006, с. 146—147; Маркус, Охріменко 2010, с. 429—431; Гошко 2010, с. 484; Ільчишин 2016, с. 264; Bejinariu 2021, p. 257), «з шишечками» (Черных 1976, с. 128; Шарафутдинова 1987, с. 74; Ключко В. І. 1994, с. 120; Гошко 2010, с. 482), «з шипами» («with knobs») (Bejinariu

1. Під «Північним Причорномор'ям» розуміємо весь регіон, розташований на схід від Карпат і охоплений басейнами річок, які впадають у Чорне та Азовське моря з півночі — від лівобережних приток Нижнього Дунаю до Дону.

2. В категорію «шпильки» за формальними ознаками зазвичай включають і шпилькоподібні вироби («гіпердовгі шпильки», «шпильки-стилети», «шпильки-жезли»), функціональне використання яких, ймовірно, виходило за рамки суто декоративно-прикладного.

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

3. Щодо інших територій та періодів відомі також згадки про шпильки, виготовлені з твердих порід каменю, скам'янілостей (бурштин), дерева тощо.

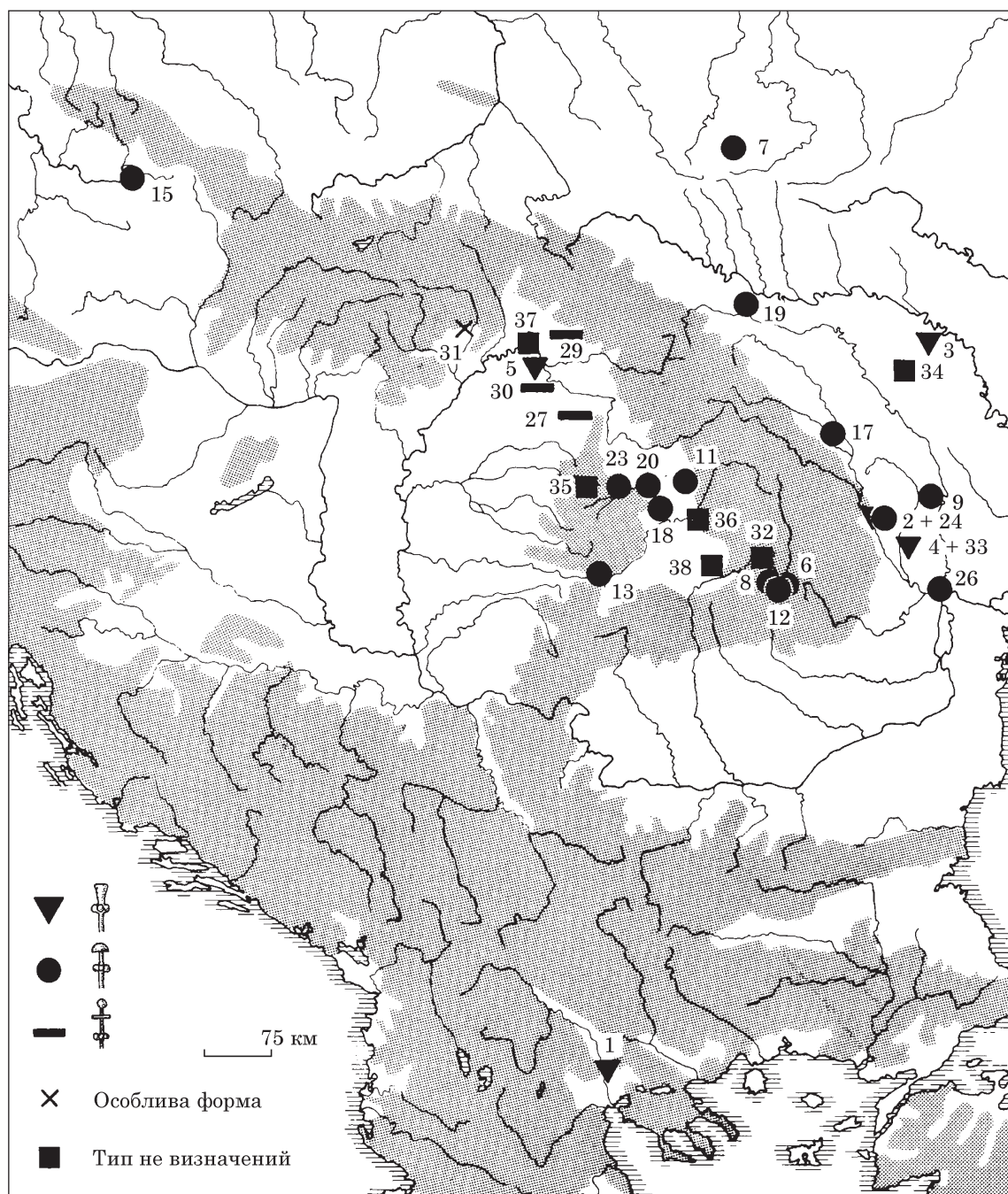

Рис. 1. Поширення шпильок з виступами на стрижні в Південно-Східній Європі (за Hochstetter 1981)

Fig. 1. Distribution of pins with protrusions on a rod in Southeast Europe (after Hochstetter 1981)

2021, р. 257), «з бородавками на шийці» («*Nadel mit Warzen am Hals*», «*Warzenhalsnadeln*») (Mozsolics 1960, S. 114; Demeterová 1984, р. 36), «бородавчасті шпильки» («*Warzennadeln*») (Dragomir 1967, р. 90; Petrescu-Dîmbovița 1977, р. 74; Hochstetter 1981), «з перехрестям на стрижні» (Лысенко С. С. 2021а, с. 47). Іноді використовують також термін «шпильки ноїчного типу» (Лысенко 2002, с. 107; Гошко 2010, с. 482; Куштан 2013, с. 142, 196; Лысенко С. С. 2021а, с. 47)⁴, що не повною мірою відображає

4. Посилання на певні публікації наведено для прикладу і не претендують на повну вибірку.

культурно-хронологічне місце прикрас цієї категорії і може розглядатися лише як умовне позначення і данину певній усталеній традиції. Основний ареал поширення шпильок із виступами охоплює Карпато-Дунайський регіон та прилеглі до нього регіони Східної Європи (рис. 1⁵; 2).

5. На рис. 1 наведена карта зі статті А. Хокстеттера, на якій найбільш повно позначене поширення шпильок із виступами у Карпато-Балканському регіоні станом на 1981 р. (Hochstetter 1981, Abb. 6). Номери на цій карті збігаються із номерами у каталозі у статті А. Хокстеттера. Однак цей каталог складений не за пам'ятками, а за варіантами прикрас, де

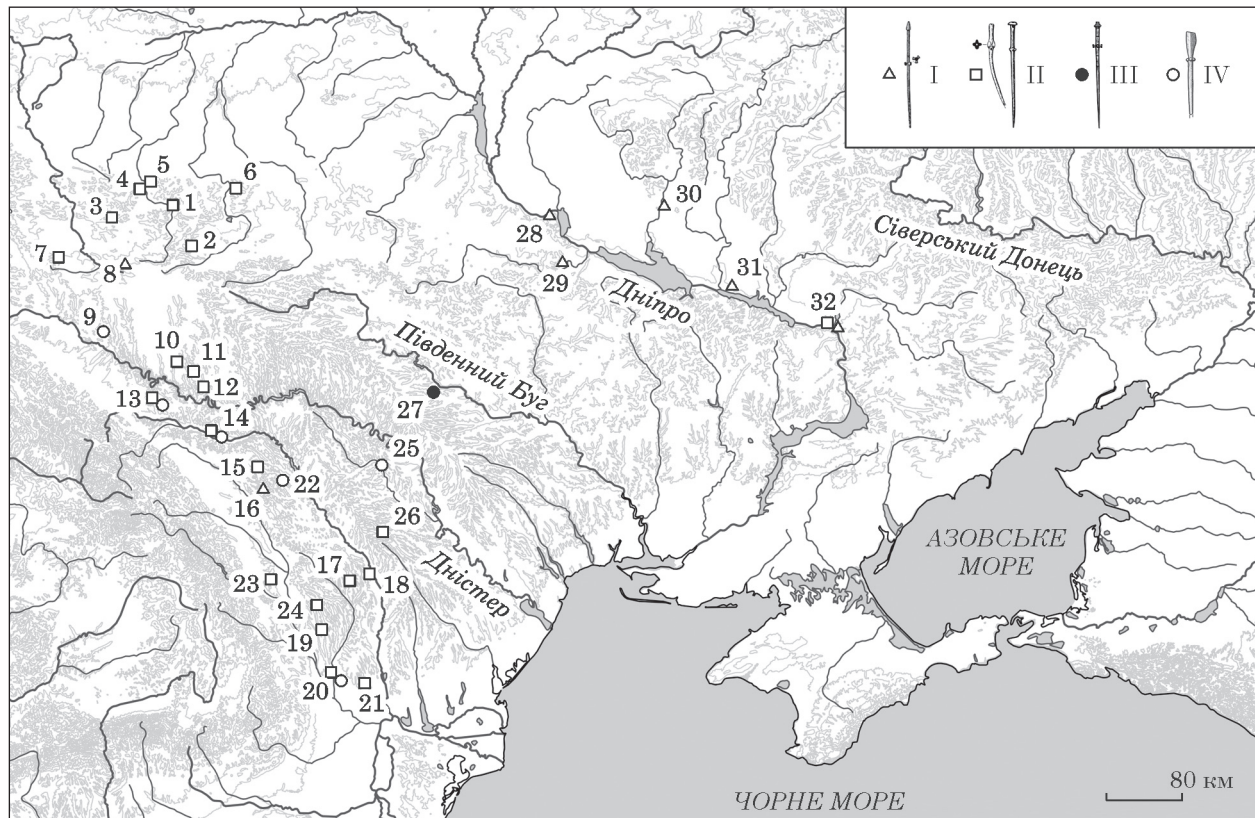

Рис. 2. Поширення шпильок з виступами на стрижні в Північному Причорномор'ї: I — шпильки бронзові з трьома виступами; II — шпильки бронзові з чотирма виступами; III — шпилькоподібні жезли-стилети гордійського типу; IV — шпильки кістяні. 1 — Іванне; 2 — Кордишів; 3 — Борочиче; 4 — Голишів; 5 — Лище; 6 — Гоща; 7 — Глинськ; 8 — Чехи (Лугове); 9 — Бовшів; 10 — Половці (Полівці); 11 — Улашківці; 12 — Новосілка-Костиюкова; 13 — Острівець; 14 — Магала; 15 — Корлетень; 16 — Байса; 17 — Велень; 18 — Ришешть; 19 — Теведерешть; 20 — Гирбовець; 21 — Белень; 22 — Трушешть; 23 — П'ятра-Нямц; 24 — Бербоаса; 25 — Гіндешти; 26 — Садова; 27 — Гордіївка; 28 — Трахтемирів; 29 — Сахнівка; 30 — Мацківці («Лубенський скарб»); 31 — Келеберда; 32 — «Катеринослав» (колекція Поля)

Fig. 2. Distribution of pins with protrusions on the rod in the Northern Black Sea region: I — bronze pins with three protrusions; II — studs bronze with four protrusions; III — pin-shaped stiletto wands of the Gordian type; IV — bone studs. 1 — Ivannie; 2 — Kordyshiv; 3 — Borochoche; 4 — Holyshiv; 5 — Lyshche; 6 — Hoshcha; 7 — Hlynsk; 8 — Chekhy (Luhove); 9 — Bovshiv; 10 — Polovtsi (Polivtsi); 11 — Ulashkiivtsi; 12 — Novosilka-Kostiukova; 13 — Ostrivets; 14 — Mahala; 15 — Corlăteni; 16 — Baisa; 17 — Văleni; 18 — Râșești; 19 — Tăvădărești; 20 — Gârbovăt; 21 — Băleni; 22 — Trușești; 23 — Piatra-Neamț; 24 — Bărboasa; 25 — Ghindești; 26 — Sadova; 27 — Hordiivka; 28 — Trakhtemyriv; 29 — Sakhnivka; 30 — Matskiivtsi («Lubensky treasure»); 31 — Keleberda; 32 — «Katerynoslav» (Paul's collection)

У роботі враховано 51 шпильку та шпилькоподібний виріб (45 бронзових та 6 кістяних), що походять з території лісостепу та північної час-

кожній прикрасі відповідає окремий номер. Тому на карті один і той же пункт може мати декілька номерів; більше того, іноді він навіть має різні назви — у зв'язку з транскрипцією з різних першоджерел (наприклад «Гіндешти»: 3 — Ghindești; 34 — Hindești). Розташування пам'яток, які виходять за межі заявленого у нашій статті регіону (на захід та південь від Карпат), ми не перевіряли. Однак розміщення частини пунктів на схід та північний схід від Карпат наведено невірно (хоч загальної картини ареалу поширення шпильок із виступами це не змінює). Так, наприклад, Чехи (№ 7) позначені дещо на схід, між Стиром та Горинню; Белень (№ 26) — на місці повітового центру Галац тощо. Тому ми не наводимо у підписуноків підписи розшифровки позначених на карті номерів, а допитливого читача відсилаємо до публікації А. Хокстеттера.

тини степової зони Північного Причорномор'я (від лівобережжя Нижнього Дунаю та Карпат до Дніпровського Лівобережжя; рис. 2).

Основні віхи у вивченні шпильок з виступами у Північному Причорномор'ї. Перша згадка про шпильки з виступами в Північному Причорномор'ї належить до 1893 р., коли в друкарні С. В. Кульженка в Києві було опубліковано «Каталог колекції древностей А. Н. Поль, в Катеринославе», складений К. М. Мельник, в якому містилися фотографії двох шпильок, що, ймовірно, походять з розкопок, проведених О. М. Полем на території Катеринославського та Верхньодніпровського повітів Катеринославської губернії (Мельник 1893, с. 77—78, 96, табл. X: 275—276). Виходячи з уявлень того часу, К. М. Мельник визначила ці вироби як «головні шпильки», віднісши їх до «епохи переселення народів», і бачила в них

«предмети з характером урало-алтайським і фінсько-угорським»⁶ (Мельник 1893, с. 78).

А. М. Тальгрєн у 1926 р. відніс шпильки з колекції Поля до епохи бронзи, датувавши їх періодом раннього Гальштату. Крім цих двох шпильок А. М. Тальгрєн також згадує фрагментовану шпильку з колекції Кундєревича та шпильку з «Соханової, округу Канєва» (*Sax-nivka?*). Дослідник розглядає ці шпильки як «імпортні зразки» і порівнює їх зі шпилькою зі скарбу *Алишояра* (*Alsó-Jára; Alsójára*; рум. *Iara-de-Jos*) в Угорщині⁷ (Tallgren 1926, p. 207), відомості про яку вперше опублікував Й. Хампель у 1886 р. (Hampel 1886a, p. 62, tabl. LII: 4; 1886b, tábla LII: 4; 1892, o. 3—4; Roska 1942, o. 19, N 54, kэр. 9: 3).

У 1924 р. Ю. Костжевський згадував дві шпильки з виступами, знайдені на території Галичини («*Ruś Czerwona*»). Одна з них походила з кремаційного поховання в *Улашківцях*, місце знахідки іншої невідоме⁸. Обидві шпильки було віднесено до другого періоду епохи бронзи (Kostrzewski 1924, s. 198, 202). У 1928 р. обидві ці шпильки згадував також Л. Козловський, доповнивши список шпилькою з с. *Чехи* (суч. *Лугове*), що зберігалася в Археологічному кабінеті на кафедрі передісторії Університету імені Яна-Казимира у Львові (Kozłowski 1928, s. 55). Імовірно, ця шпилька походила з розкопок, проведених І. Шаранєвичем у 1895—1898 рр. на могильнику висоцької культури, розташованому біля с. Чехи (Sulimirski 1931, s. 80); проте сам І. Шаранєвич цю шпильку серед матеріалів своїх розкопок не згадував (Szaraniewicz 1900), а Л. Козловський і Т. Сулімірський обмежилися лише згадкою про місце зберігання знахідки. Л. Козловський заперечував датування шпильок з виступами, запропоноване Ю. Костжевським, і, посилаючись на думку М. М. Тальгрєна про датування подібних шпильок з Подніпров'я, відніс їх до гальштатського періоду (Kozłowski 1928, s. 55).

У 1933 р. професор К. Д. Василю в невеликій брошурі «*Movila Răbâii (Hantepesi)*» навів дані про скарб зі своєї приватної колекції, знайдений між 1893 і 1901 р. біля с. *Пушеиць* у Румунській Молдові (Vasiliu 1933, p. 105). У 1953 р. дані про цей скарб були опубліковані М. Петреску-Димбовіцею (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461—462). До складу скарбу входила і шпилька з виступами. Матеріали скарбу стали епонімічними для

деяких варіантів і типів різних категорій артефактів і, зокрема, для кельтів типу *Râșești / Pușești* (Дєргачєв 2010, с. 148—149).

У 1938 р. Т. Сулімірський, порівнюючи регіон поширення чаш з двома ручками і шпильок з виступами, навів вибірку, що включала 12 таких шпильок. При цьому дві знахідки мали широку локалізацію: «*Польща*», «*Україна*», а ще одна походила зі скарбу кобанської культури «*Казбек*» на Кавказі. Решта пунктів була розташована переважно на території Трансильванії (Sulimirski 1938, s. 199; Horedt 1953, p. 808). У 1953 р. добірку Т. Сулімірського доповнив К. Хорєдт, який включив до неї ще шість знахідок з Трансильванії, виявлених у п'яти пунктах (у тому числі два екземпляри з Клужа). На карті в публікації К. Хорєдта на території сучасної України позначено лише один пункт — Улашківці (Horedt 1953, p. 808—810, fig. 13).

Кількість шпильок з виступами значно збільшилась в результаті систематичних розкопок на поселеннях, проведених у 1950—60-х рр. на території західних областей Української РСР, у Молдавській РСР, а також у східних областях Соціалістичної Республіки Румунія. Серію кістяних і бронзових шпильок в ці роки було виявлено на поселеннях *Корлетень* (розкопки 1949—1951 рр. І. Нєстора і Е. Захарія), *Трушеиць* (розкопки 1952 р. М. Петреску-Димбовиці і Г. Дєнілє; 1953—1955 рр. — А. Флорєску), *Магала* (розкопки 1955—1957, 1959, 1962, 1968 рр. Г. І. Смирнові), *Гіндешти* (розкопки 1956—1957 рр. А. І. Мєлєкової), *Пятра-Нямц* (розкопки 1959 р. А. Флорєску), *Вєлєнь* (розкопки 1959—1963 рр. О. Вульпє, В. і М. Урсакі), *Гирбовец* (розкопки 1960—1963 рр. А. Флорєску), *Островець / Олєчина* (розкопки 1960—1961 рр. Е. А. Балагурі), *Бєрбоаса* (розкопки 1961—1964 рр. М. Флорєску і В. Кєпітану), *Бовшів II* (розкопки 1962—1964 рр. В. Д. Барана), *Тєведєрєиць (Дялу-Морій)* (розкопки 1963—1964 рр. М. Флорєску, В. Кєпітану і М. Брудіу)⁹.

Значну частину шпильок на поселеннях було знайдено в стратифікованих шарах «зольників». Не менше п'яти шпильок з виступами походили з нижніх шарів поселень культури Ноа (період Ноа I), що містили домішки характерної кераміки комарівської культури («Білопотік—Костіша»). Більша ж частина знахідок належала до горизонту Ноа II. Особливо слід виділити знахідки на поселенні *Магала*. У зольниках 2 і 3 горизонту Магала IIb (період Ноа II) було виявлено аж п'ять шпильок з виступами (чотири бронзові та одну кістяну). Для ранніх горизонтів цієї пам'ятки в різних лабораторіях було отримано 7 радіовуглецевих дат (Семенцов, Романова, Долуханов 1969, с. 255; Смирнова 1976, с. 126; László 1993, tab. 1).

9. Усі посилання на джерела інформації про пам'ятки, розташовані на території Північного Причорномор'я, див. у каталозі наприкінці статті.

6. Тут і далі переклад з російської наш, авт. Переклади з іноземних мов виконано за допомогою Google-перекладача з подальшим редагуванням текстів. Власні імена редаговано за допомогою транскрипторів.

7. На сьогодні населений пункт Яра-де-Жос розташований в Румунії (жудець Клуж, Трансильванія).

8. Очевидно, відомості саме про цю шпильку представив А. Хокстєттер під назвою «*Südostpolen*» («Південно-Східна Польща») (Hochstetter 1981, S. 257, N 21, Abb. 3: 2).

У 1959 р. шпильку з виступами було виявлено Е. А. Балагурі в похованні 75 могильника культури Ноа *Острівець / Вертеби* разом з чашею з двома ручками. Аналізуючи цей виріб, Е. А. Балагурі провів відомі на той час паралелі з територією України, Кавказу, Румунської Молдови та Трансильванії. Розглядаючи запропоновані раніше варіанти культурно-хронологічної приналежності таких шпильок, Е. А. Балагурі акцентував увагу на тому, що «*румунські дослідники вважають, що шпильки з протуберанцями є типовими серед бронзових речей культури Ноа*» (Балагурі 1961, с. 151—154).

У 1961 р. О. І. Тереножкін, розглядаючи комплекс прикрас доскіфського періоду на Дніпровському Правобережжі, виділив групу з трьох шпильок з трьома виступами на стрижні, які зберігалися в *Київському історичному музеї* (КІМ 2227; б. н.; 1352)¹⁰. Одна з них походила з Трахтемирова; місця знахідок двох інших невідомі. Дослідник дійшов висновку, що «*шпильки такого роду на нашій території є предметами семиградського імпорту. За даними румунських археологів, центр їх поширення знаходиться на захід від Дністра, де вони пов'язані з культурою Ноа, і М. Петреску-Димбовиця відносить їх до кінця II — початку I тис. до н. е. Таке датування дозволяє зробити висновок, що вони проникають у Середнє Подніпров'я не пізніше часу білогрудівської культури*» (Тереножкін 1961, с. 167, рис. 111: 5—7).

У 1963 р. в південній частині Румунської Молдови (жудець Галац) було виявлено скарб біля с. *Белень* (Белені), що містив 269 різноманітних предметів (Dragomir 1967, р. 89). За результатами аналізу артефактів, які входили до скарбу, М. Петреску-Димбовиця датував комплекс XIII ст. до н. е. (Petrescu-Dîmbovița 1977, р. 73—74).

Найважливіше значення для з'ясування нижньої межі появи шпильок з протуберанцями в Північному Причорномор'ї має курган 2 могильника *Іванне*, розкопаний І. К. Свешніковим у 1966 р. на Волині. Поховання кургану було єдиним ритуально-повальним комплексом і містило багатий і різноманітний інвентар. Комплекс було датовано за допомогою радіовуглецевого методу¹¹ (Свешников 1968).

У 1976 р. Є. М. Черних провів спектральні дослідження двох шпильок з виступами, що походили з могильника *Острівець* (поховання 75) і *колекції Поля* («Подніпров'я»). Ці прикраси він виділив у кінцевий типологічний розряд

(КТР) У-16 — «*шпильки з грибоподібною головкою і шишечками по тулубу*». Аналогії з цими шпильками дослідник знайшов укладах *Белень*, *Ришешть* і *Алшоаяра* в Румунській Молдові та Трансильванії (Черных 1976, с. 128).

У 1981 р. велику добірку «бородавчастих шпильок» («*Warzennadeln*»), знайдених як на захід, так і на схід від Карпат, опублікував А. Хокстеттер (рис. 1). Приводом для дослідження стала знахідка кістяної шпильки з чотирма виступами і воронкоподібною головкою на городищі *Кастанас* (*Kastanas*) в грецькій частині Македонії (Hochstetter 1981, S. 239—240, Abb. 2: 1). Основний ареал поширення подібних прикрас дослідник пов'язував з культурою Ноа (Hochstetter 1981, S. 240).

Усі бронзові та кістяні шпильки А. Хокстеттер розділив на три варіанти: *варіант 1* — шпильки з воронкоподібною головкою; *варіант 2* — шпильки з напівсферичною або конусоподібною головкою (а — гладкі шпильки; б — багатоорнаментовані шпильки; с — шпильки з проколотою головкою; d — шпильки з отворами від головки до зони виступів; е — шпильки з отвором у головці та верхній частині шийки); *варіант 3* — шпильки з диском між головкою та виступами. Крім того, як «*особливу форму*» було розглянуто кістяну шпильку культури Оттомань з поселення *Барца* (Hochstetter 1981, S. 256—259, Abb. 2—6).

У 1987 р. І. М. Шарафутдінова, аналізуючи бронзові прикраси сабатинівської культури, зазначила, що «*шпилька з грибоподібною перфорованою головкою і чотирма шишечками на стрижні зберігається в Дніпропетровському історичному музеї*». На ілюстрації в статті наведено дещо спотворене зображення шпильки з колекції Поля. Дослідниця зазначила, що «*знахідки шпильок цього типу в шарі культури Ноа на поселенні Магала, в могильнику Острівець, а також в таких скарбах, як Белень і Ришешть, дозволяють вважати дніпровську булаву швидше за все наслідують або імпортом з Трансильванії або Румунської Молдови*» (Шарафутдінова 1987, с. 74, рис. 2: 10).

У 1991 р. А. Флореску була опублікована монографія, що підбиває підсумки майже столітніх досліджень на поселеннях культури Ноа на території Румунії. У виданні представлено докладні описи пам'яток. Згадано обставини знахідок багатьох шпильок з виступами та наведено нові якісні прорисовки цих виробів, що походять з поселень Корлетень, Велень, П'ятра-Нямц, Бербоаса, Теведерешть, Гирбовец, Трушешть у Румунській Молдові, а також з поселення Тяка та поховання (?) Клуж у Трансильванії (Florescu A. 1991).

У 1994 р. вийшла попередня публікація С. С. Березанської та Б. І. Лобая матеріалів *Гордійвського могильника*, в якій вперше було наведено відомості про гіпердовгі «шпильки», виявлені в 1986 р. Б. І. Лобаєм у кургані 16

10. Зараз — Національний музей історії України (НМІУ). Ці знахідки були повторно зарисовані та детально описані авторами цієї статті у 2005 р. (Лысенко и др. 2005, с. 160—161). Тоді ж було розпочато роботу над написанням цієї статті.

11. На жаль, використання некаліброваної радіовуглецевої дати призвело до значного «омолодження» не тільки всього комплексу, а й тих пам'яток, які порівнювали з ним.

могильника (Березанська, Лобай 1994). Першу повну публікацію цього комплексу було здійснено німецькою в 1998 р. (Berezanskaia, Klochko 1998). У додатку до цієї монографії були опубліковано і результати металографічних досліджень таких виробів, проведені Т. Ю. Гошко (Гошко 1998, с. 53). У 2011 р. повну публікацію всього комплексу Гордіївського могильника було вперше здійснено українською (Березанська, Клочко 2011).

У 1999 р. на VII Міжнародній археологічній конференції студентів і молодих вчених у Львові автори висловили припущення про можливість використання гіпердовгих шпильок з виступами гордіївського типу як парадних / ритуальних жезлів-стилєтів (Лисенко, Лисенко 1999)¹². Цю гіпотезу було розвинуто авторами в низці пізніших публікацій (Лисенко и др. 2005; Лисенко, Лисенко, Якубенко 2006; Лысенко, Лысенко 2007¹³; 2025, с. 105; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008; Лысенко С. С. 2021а, с. 49—51). Подібні припущення також були висловлені Т. Ю. Гошко (2005; 2007, с. 13; 2010; 2011а, с. 41—44; 2011b). У 2005 р. автори цієї статті та Т. Ю. Гошко незалежно один від одного опублікували дані про шпилькоподібні жезли-стилєти з НМІУ, зіставивши їх з аналогічними виробами з Гордіївки (Гошко 2005; Лысенко и др. 2005).

На початку 2000-х рр. до приватної колекції «Платар» надійшла група металевих виробів (у тому числі дві гіпердовгі шпильки з трьома виступами), знайдених «чорними» копачами на території Лубенського району Полтавської області. Описання цих виробів опублікував В. І. Клочко під назвою «Лубенський скарб» (Клочко 2003; 2004, с. 77—82; 2006, с. 269, 270, 275, 282—286; 2009, с. 155—162). Згодом з'ясувалось, що скарб, імовірно, було знайдено біля с. Мацківці Лубенського району, з огляду на що було запропоновано називати його «Мацківський скарб» (Скорый, Супруненко, Сидоренко 2016, с. 63). Однак достовірність лубенської знахідки як закритого комплексу продовжує викликати сумніви у багатьох дослідників (Бочкарёв 2010, с. 208; Гошко, Агапов, Отрощенко 2018, с. 62).

У пострадянський період значний внесок у вивчення шпильок з виступами, виділених ним у тип «Велень», зробив В. А. Дергачов. У монографії 2002 р. дослідник значно розширив добірку таких шпильок, знайдених на території Румунії та Молдови, перш за все завдяки включенню результатів досліджень на поселеннях зі зводу А. Флореску, а також випадковій знахідці з Байші на півночі Румунської Молдови і на підставі неопублікованих матеріалів з поселення Садова в Бессарабії (розкопки А. П. Городенка, 1990 р.) Важливими видаються і висновки дослідника про первинний ареал

поширення таких шпильок на схід від Карпат. З огляду на те, що подібні вироби відсутні в шарах, що належать до стадії НаА₁, В. А. Дергачов вважав, що такі шпильки були характерні переважно для періоду VzD (Dergachev 2002, S. 44, 204, 257—258, Taf. 116). Однак запропонована типологія видається певним кроком назад порівняно з типологією, розробленою А. Хокстеттером, — усі шпильки з виступами (за винятком шпильок з дисками) віднесені до одного типу — «Велень» без урахування форми головки, характеру отвору, орнаментативності та інших важливих ознак.

У 2006 р. типологію шпильок з виступами, розроблену в 1981 р. А. Хокстеттером, було взято за основу Л. І. Крушельницькою. Статус варіантів (за А. Хокстеттером) Л. І. Крушельницька підняла до рівня типів і виділила четвертий тип — «*дуже великих шпильок з протуберанцями, які були виявлені в кургані № 16 в Гордіївці*». До першого типу дослідниця віднесла також шпильку з кургану 2 комарівської культури з Іванне. Описуючи другий тип, Л. І. Крушельницька зазначила, що в цій групі А. Хокстеттер «розглядає шпильки з широкої території, в т. ч. з Магали, і навіть з пам'яток Висоцької культури, де такі шпильки знайдено у Висоцьку¹⁴, Луговому і Улашківцях»; згадає також кістяну і бронзову шпильку з Острівця і шпильку з колекції Поля, яку було виявлено «на території Сабатинівської культури в Придніпров'ї і зберігається тепер в Дніпропетровському музеї» (Крушельницька 2006, с. 146—147, рис. 56: 4, 5, 8—10). А ось друга шпилька з колекції Поля залишилася поза увагою дослідниці.

У тому ж році тему шпильок з виступами розглянув також М. С. Бандрівський. Вивчаючи шпильки з виступами і шпильки з кільцеподібною головкою, які традиційно відносять до висоцької культури, і порівнюючи їх з аналогічними виробами культури Ноа, дослідник дійшов висновку, що «обидва ці типи шпильок добре відомі у ранньобілогрудівських і сабатинівських комплексах та культурі Ноа, тобто не пізніше XVI—XIII ст. до нар. Хр.» (Бандрівський 2006, с. 74).

У 2010 р. І. Маркус і Г. Охріменко на підставі аналізу металообробки на Волині опублікували добірку шпильок з виступами, до якої увійшли шпильки з Лище, Борочиче та Іванне. Як аналоги було наведено шпильку з грибоподібною головкою з колекції Поля, а також шпилькоподібні жезли-стилєти з Гордіївки та НМІУ (Маркус, Охріменко 2010, с. 429—432, рис. 1.35; 4.19). У додатку до цієї монографії Т. Ю. Гошко опублікувала результати металографічних досліджень шпильок з Голишева і Лище (Гошко 2010, с. 482, 484—485). У 2011 р.

12. Матеріали конференції не було видано.

13. Статтю було представлено до друку 2002 р.

14. Знахідка такої шпильки на Висоцькому могильнику викликає сумніви, про що йтиметься нижче.

нові знахідки шпильок з виступами на стрижні з території Волині (*Борочиче, Голишів, Гоща, Лище*) були представлені І. Я. Маркусом у доповіді на археологічній конференції у Вінницькому краєзнавчому музеї (Маркус 2011).

Результати технологічних досліджень шпилькоподібних жезлів-стилєтів з *Гордіївки* та *НМІУ*, а також шпильок з *Лище* та *Голишева* були опубліковані Т. Ю. Гошко в монографічному дослідженні 2011 р. та в розділі колективної монографії «*Гордіївський могильник*» (Гошко 2011а, с. 44—47, 56—57; 2011b).

У 2015 р. шпильку з виступами, типологічно близьку до шпильки з кургану 2 в Іванне, виявили М. О. Ягодинська та В. В. Ільчишин у похованні 4 кургану 3 могильника *Кордишів VIII* (Ільчишин 2016, с. 26). Радіовуглецеві дати цього комплексу були опубліковані в 2024 р. (Makarowicz et al. 2024, tab. 1).

У 2021 р. шпильки «з перехрестям на стрижні («ноїчного типу»)» з Північного Причорномор'я було розглянуто в монографії С. С. Лисенко. Металеві вироби цього відділу були розділені на п'ять типів: 1) з об'ємною литою головкою і трьома виступами на стрижні; 2) з об'ємною литою головкою і чотирма виступами на стрижні (варіант 1 — з грибоподібною головкою; варіант 2 — з підсферичною або біконічною головкою); 3) з розширеною догори головкою з поздовжнім отвором і чотирма виступами на стрижні; 4) з кільцеподібною головкою і чотирма виступами на стрижні; 5) шпильки-жезли з біконічною порожнистою головкою і хрестоподібним перехрестям. Окремо було розглянуто шпильки, виготовлені з кістки (Лисенко С. С. 2021а, с. 26, 47—51, 59).

Основні принципи типологізації шпильок з виступами. Продовжуючи попередні розробки, у роботі запропоновано розширену типологію шпильок з виступами на стрижні. Вироби, що розглядають, віднесено до класу «прикраси», до категорії «шпильки». За використаною сировиною всі шпильки пізньої бронзової доби поділяють на дві групи: *металеві* та *кістяні*.

За спільною для декількох типів ознакою шпильки пізньої бронзової доби можуть бути розділені на *відділи* (Лисенко С. С. 2021, с. 31—60). У більшості випадків такою ознакою є загальні принципи в оформленні головки. Однак наявність на шпильках перехрестя «ноїчного типу» у вигляді декількох виступів, розташованих у верхній частині стрижня в одній перпендикулярній до стрижня площині, є важливою додатковою ознакою, що дозволяє виділити такі шпильки в особливий відділ незалежно від форми їхніх головок¹⁵.

15. Варто підкреслити, що виділені за певною значущою ознакою відділи і типи будь-яких артефактів взагалі і шпильок зокрема в більшості випадків є множинами, що перетинаються, коли один і той самий предмет може одночасно (!) належати

За кількістю виступів розглянуті шпильки можна розділити на два *підвідділи*: А — «шпильки з трьома виступами» і Б — «шпильки з чотирма виступами».

На підставі форми головки в поєднанні з деякими додатковими ознаками (довжина шпильок; наявність диска між головкою і виступами; сідлоподібне потовщення) виділено 10 *типів* шпильок з виступами (8 в групі металевих шпильок і 2 в групі кістяних). Деталі оформлення головки, наявність і особливості отвору, наявність орнаменту дозволяють виділити в деяких типах *варіанти*. Назви для типів і варіантів присвоювали за найбільш характерними знахідками.

Відрізняє шпильки і форма виступів; серед них є циліндричні, конічні, напівсферичні, грибоподібні, що в подальшому (поряд з іншим) може стати однією з підстав для виділення *підваріантів*.

Ознаки, які лягли в основу виділення типів і варіантів (крім типу «Барца»), наведено в табл. 1. Поширення конкретних типів і варіантів у Північному Причорномор'ї (на схід і північний схід від Карпат) і Карпато-Балканському регіоні (на захід і південь від Карпат) представлено в табл. 2. Розподіл типів і варіантів за культурно-хронологічними горизонтами наведено в табл. 3. Передбачається, що у разі подальшого накопичення матеріалів запропоновану типологію буде розширено і доповнено.

Металеві шпильки з трьома виступами на стрижні (А). У Північному Причорномор'ї бронзові шпильки з трьома виступами на стрижні представлено десятьма екземплярами, що відрізняються розмірами, формою головки і формами виступів (рис. 3). Більшість знахідок походить з лісостепової зони сучасної України, концентруючись переважно в Середньому Подніпров'ї (рис. 2: І)¹⁶.

до множин А, В, С тощо. Так, наприклад, гіпердовгі шпильки типу «Опайї», залежно від завдань конкретного дослідження, одночасно можуть бути віднесені до п'яти різних відділів / типів: 1) шпильки з кулястою головкою; 2) шпильки з виступами на стрижні; 3) шпильки з диском, розташованим нижче головки; 4) шпильки з вушком; 5) гіпердовгі шпильки-жезли. Крім того, ці шпильки можуть бути віднесені навіть до трьох різних класів артефактів: «прикраси», «ритуальні предмети», «зброя».

16. Серед чотирьох шпильок з трьома виступами, що зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ), географічну прив'язку має тільки одна шпилька з об'ємною головкою, що походить з Трахтемирова в Середньому Подніпров'ї. Ймовірно, з цим регіоном можна пов'язати і частину інших депаспортизованих шпильок цього типу. Крім того, фрагмент біметалевого виробу у вигляді залізного стрижня з трьома бронзовими протуберанцями з грибоподібними головками виявив С. В. Діденко у 2025 р. під час розвідок на Черкащині. Матеріали не опубліковано. Автори висловлюють подяку С. В. Діденку за надану інформацію. Ймовірно, виріб може бути віднесено до другого ступеня чорноліської культури.

Таблиця 1. Типологія шпильок з виступами

Table 1. Typology of pins with protrusions

Підвідділ, група	Тип	Варіант	Форма головки							Допоміжні елементи		Отвори			Орнамент		Довжина, см	
			Розширення / потовщення торця стрижня, головка не виражена	Трибоподібна	Округло-плеската	Подовжено-конічна	Куваста або округло-конічна	Віконічна з кнопкою	Кільцеподібна	Диск між головкою та виступами	Вушко	Без отвору	Косий у голівці	Вид центру голівки до зони виступів	Поглиблений	Резьблений	<30	>40
Бронзові, 3 виступи	Келеберда	Келеберда	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Чехи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		КІМ, А	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		КІМ, Б	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Бронзові, 4 виступи	Катеринослав	Катеринослав	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Лубни	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Іванне	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Теведерешть II	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Кістяні	Магала	Теведерешть I	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Борочиче	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Магала	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Рипешть	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Кунетіце	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Гоца	Лице	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Велень	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Острівець	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Клуж	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Шимлеу	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Опай	Гоца	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Обава	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Опай	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Гордівка	Белтут	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Гордівка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Трунешть	Трунешть	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Гінденги	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		

Таблиця 2. Поширення варіантів шпильок з виступами в Північному Причорномор'ї і Карпато-Балканському регіоні
Table 2. Distribution of variants of hairpins with protrusions in the Northern Black Sea region and the Carpatho-Balkan region

Підвiдiл, група	Тип	Варіант	Північне Причорномор'я	Карпато-Балканський регіон
Бронзові, 3 виступи	Келеберда	Келеберда	Келеберда	—
		Чехи	Чехи (Лугове)	—
	КМ, А	КМ, А	КМ (a211/1702 — Сахнівка?)	—
		КМ, Б	КМ (B28-2113)	—
	Катеринослав	Катеринослав	«Катеринослав»	—
		Лубни	Мацківці («Лубенський скарб»; 2 екз.)	—
	Тип невизначений		Байса; Трахтемирів; КМ (B28-5211); «Черкащина» (бімегалева)	—
		Іванне	Голишів; Іванне 2/4; Кордишів 3/4; Магала (зол. 3. 1959)	—
	Магала	Теведерешть II	Теведерешть; Полівці (Половці)	Ніжкарас—Дзюлахаза (курган)
		Теведерешть I	Теведерешть	—
Бронзові, 4 виступи	Магала	Борочиче	Борочиче; Новосілка-Костокова; Галичина («Верхне Подністров'я»)	Бод; Хелчіу (ЛФ)
		Магала	Белень (скарб); Корлетень; Магала (зол. 3. 1957; 1968); Галичина («Ruś Czerwoną»)	Альшояра (скарб); Тяка (?)
	Ришешть	Ришешть	Магала (зол. 2. 1956); Теведерешть; П'ятра-Нямц; Ришешть (скарб); Садова; Улашківці (пох.)	Апахіда
		Кунетіце	—	Кунетіце, пох. 36/12
	Лице	Лице	—	Брашов (?)
		Велень	Велень; «Катеринослав»	Дена (?), «Румунія»
	Острівц	Острівц	Острівц, пох. 75; Глинськ	—
		Клуж	—	Клуж (пох.)
	Шимлеу	Шимлеу	—	Шимлеу-Сілваней
		Гоца	Гоца	—
Кістяні	Гоца	Гоца	—	Обава III (скарб); Земліньське Копчани, пох. 11/70
		Опай	—	скарб: Опай (3 екз.); Петя (4 екз.); Худлово (4 екз.); Тисабездед
	Белтут	Белтут	—	Белтут
		Гордівка	Гордівка 16/1 (2 екз.); КМ (a211/1700, 1701; 2 екз.)	—
	Тип невизначений		Бербоаса; Гіндешти; Гирбовец; П'ятра-Нямц	Фелдіоара; Секуеу; Синкраю; Верд
		Трунешть	Бовшів II; Магала, зол. 3 (1968); Трунешть	—
	Гіндешти	Гіндешти	Гіндешти; Гирбовец; Острівц / Олечина	Кастанас
		Барца	—	Барца

Таблиця 3. Датування шпильок з виступами з Північного Причорномор'я («жирний шриф» — закриті комплекси; «звичайний шриф» — відкриті та умовні комплекси; «курсив» — контекст знахідки невідомий)

Table 3. Dating of pins with protrusions from the Northern Black Sea region («bold font» — closed complexes; «ordinary font» — open and conditional complexes; «italics» — the context of the find is unknown)

Підвдділ, група	Тип	Варіант	2 пол. XVI—XV ст. до н. е.; комарівська к-ра III; Ноа I (+«Білий Потік—Костіна») (~BzB2)	Кін. XV — XIII ст. до н. е.; комарівська к-ра IV; Ноа II (~BzC—BzD)	XIII—XI ст. до н. е.; пізній комарівський / білогрудицький горизонт (~BzD—NaA)	X—IX ст. до н. е.; пізній білогрудицький / чорноліський горизонт (~NaB)
Бронзові, 3 виступи	Келеберда	Келеберда	—	—	<i>Келеберда</i>	—
		Чехи	—	—	<i>Чехи</i>	—
		КІМ, А	—	—	<i>КІМ (a211/1702)</i>	—
		КІМ, Б	—	—	<i>КІМ (B28-2113)</i>	—
	Катеринослав	Катеринослав	—	—	<i>«Катеринослав»</i>	—
Бронзові, 4 виступи	Лубни	Лубни	—	—	—	«Лубенський скарб»
	Тип невизначений		—	—	<i>Байса; Трахтемирів; КІМ (B28-5211)</i>	«Черкащина» (біметалева)
	Іванне	Іванне	Іванне 2/4	Кордишів 3/4; Магала, зол. 3; Голішів	—	—
		Теведерешть II	—	Теведерешть; <i>Поліаці</i>	—	—
		Теведерешть I	<i>Теведерешть</i>	—	—	—
	Магала	Борочиче	—	<i>Борочиче; Новосілка-Костюкова; «Верхня Подністров'я»</i>	—	—
		Магала	Корлетень	Белень (скарб); Магала, зол. 3 (1957; 1968); « <i>Ruis Szegivona</i> »	—	—
		Ришенць	—	Ришенць (скарб); Магала, зол. 2; Теведерешть; Пятра-Нямц; Садова; Улашківці	—	—
		Лице	—	<i>Лице</i>	—	—
		Велень	—	Велень; « <i>Катеринослав</i> »	—	—
Кістяні	Острівець	Острівець	—	Острівець, п. 75; Глинськ	—	—
	Гоца	Гоца	—	<i>Гоца</i>	—	—
	Гордівка	Гордівка	—	Гордівка 16/1; КІМ/НМІУ	—	—
	Тип невизначений	Бербоаса; Гирбовец	—	Гіндешти; Пятра-Нямц	—	—
	Трушенць	Трушенць	—	Бовнів; Магала, зол. 3 (1968); Трушенць	—	—
		Гіндешти	Гирбовец	Гіндешти; Острівець	—	—

Один екземпляр, імовірно, був знайдений у північній частині Нижнього Подніпров'я (колишня Катеринославська губернія), один — у Північній Галичині (Чехи), один — у Румунській Молдові (Байса). За межами Північного Причорномор'я шпильки з трьома виступами на стрижні нам не відомі.

Сім виробів за сукупністю ознак поділено на три типи; ще три вироби представлено лише фрагментами стрижня з виступами і не можуть бути віднесені до конкретного типу (Трахтимирів; КІМ Б28-5211¹⁷; Байса) (рис. 3: 2, 3, 5).

1. **Шпильки з трьома виступами на стрижні та литою об'ємною головкою простой геометричної форми** (тип «Келеберда»). Враховано 4 екземпляри з головками різної форми. Довжина шпильок не перевищує 25 см.

1) *Варіант «Келеберда»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та грибоподібною головкою з косим отвором. Тип представлено шпилькою з напівсферичною головкою, знайденою біля с. *Келеберда* Кременчуцького району Полтавської області (рис. 3: 4). Аналогом цього варіанту є шпильки з чотирма виступами, виділені у варіант «Магала» типу «Магала».

2) *Варіант «Чехи»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та грибоподібною головкою без отвору. Один екземпляр подібної шпильки (з округло-приплюсненою головкою) походить з околиць с. *Чехи* (Лугове; рис. 3: 6). Шпилька має паралелі зі шпильками з чотирма виступами, виділеними у варіант «Борочиче» типу «Магала».

3) *Варіант «КІМ, А»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та подовжено-конічною головкою. Тип представлено знахідкою, що зберігається у фондах НМІУ (№ а211/1702; рис. 3: 1). Імовірно походить із с. *Сахнівка* (?) на Черкащині. Серед шпильок з чотирма виступами цей варіант аналогів не має.

4) *Варіант «КІМ, Б»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та кулястою головкою. Тип представлено знахідкою, що зберігається у фондах НМІУ (№ Б28-2113; рис. 3: 7). Серед шпильок з чотирма виступами аналогом є варіант «Шимлеу» типу «Магала».

2. **Шпильки з трьома виступами на стрижні і диском між головкою і виступами** (тип «Катеринослав»). У Північному Причорномор'ї цей тип представлено єдиним екземпляром, що походить з колекції О. М. Поля (*Poll 275*; рис. 10: 2). Точне місцезнаходження шпильки невідоме. А. М. Тальгрєн і А. Хокстеттер локалізували її умовно на тери-

торії колишньої Катеринославської губернії (Tallgren 1926, p. 207; Hochstetter 1981, S. 258, N 28). Наявність диска ставить шпильку з колекції Поля в один ряд зі шпильками типу «Опайї», проте останні мають чотири виступи на стрижні. Крім того, розглянута шпилька значно коротша за всі відомі цілі екземпляри гіпердовгих шпильок типу «Опайї». А. М. Тальгрєн порівнював шпильку «*Poll 275*» з фрагментованою шпилькою з трьома виступами з колекції Кундереви́ча (Tallgren 1926, p. 207)¹⁸.

3. **Гіпердовгі шпильки-стилету з трьома виступами на стрижні та грибоподібною головкою** (тип «Лубни»). Дві такі шпильки походять з умовного комплексу (?), знайденого в результаті незаконних розкопок і відомого під назвою «*Лубенський скарб*». Довжина шпильок сягає 46,5 см (рис. 11: 1, 2).

Попри те, що форма головок гіпердовгих шпильок типу «Лубни» відповідає тим самим критеріям, що і типу «Келеберда», вважаємо, що в цьому випадку ключовою ознакою є розміри виробів. Останні неминуче повинні відображати й інший спосіб кріплення (якщо припустити, що ці вироби взагалі передбачалося використовувати як власне шпильки — для скріплення чого-небудь). Однак і розміри, і зручне розташування перехрестя, відстань від якого до головки відповідає розмірам долоні, дозволяють припускати використання їх не тільки як прикрас.

Металеві шпильки з чотирма виступами на стрижні (Б). У Північному Причорномор'ї враховано 35 екземплярів бронзових шпильок і шпилькоподібних виробів із хрестоподібно розташованими чотирма виступами у верхній частині стрижня (рис. 4—8; 9: 1; 10: 1; 11: 3—6). Майже всі знахідки сконцентровані у західних регіонах: Західній Волині, Галичині, Північній Буковині, Бессарабії та Румунській Молдові (рис. 2: II). Ще 30 шпильок і одна ливарна форма враховані в Карпато-Дунайському регіоні на захід від Карпат.

За сукупністю ознак шпильки з чотирма виступами можна розділити на п'ять типів. Крім того, з Румунської Молдови походять три шпильки з чотирма виступами на стрижні та відламаними головками (Бербоаса; П'ятранямц; Гирбовец) (рис. 5: 4—6). Ще одну шпильку (Гіндешти) згадано в літературі без зображення та опису¹⁹.

18. Імовірно, йдеться про депаспортизовану шпильку № Б28-5211 з колекції КІМ/НМІУ.

19. На території Центральної Румунії також відомо ще принаймні 4 шпильки з чотирма виступами, зображення яких відсутні, а обставини знахідок невідомі: Фелдіоара (Feldioara, нім. Marienburg; жудець Брашов), Секуеу (Săcuieu; жудець Клуж), Синкраюде-Муреш (Sâncraiu de Mureș, угор. Marosszentkirály; жудець Муреш), Верд (Vărd, нім. Werd; жудець Сібіу) (Horedt 1953, p. 808, N 2, 4; Hochstetter 1981, S. 258—259, N 32, 35, 36, 38).

17. Ми використовуємо в роботі поряд з сучасною назвою — Національний музей історії України (НМІУ) — і стару назву музею — Київський історичний музей (КІМ), оскільки: 1) під цією назвою згадані знахідки фігурують у низці публікацій; 2) ця назва повніше відображає передбачуваний регіон походження депаспортизованих знахідок — Середнє Подніпров'я (?).

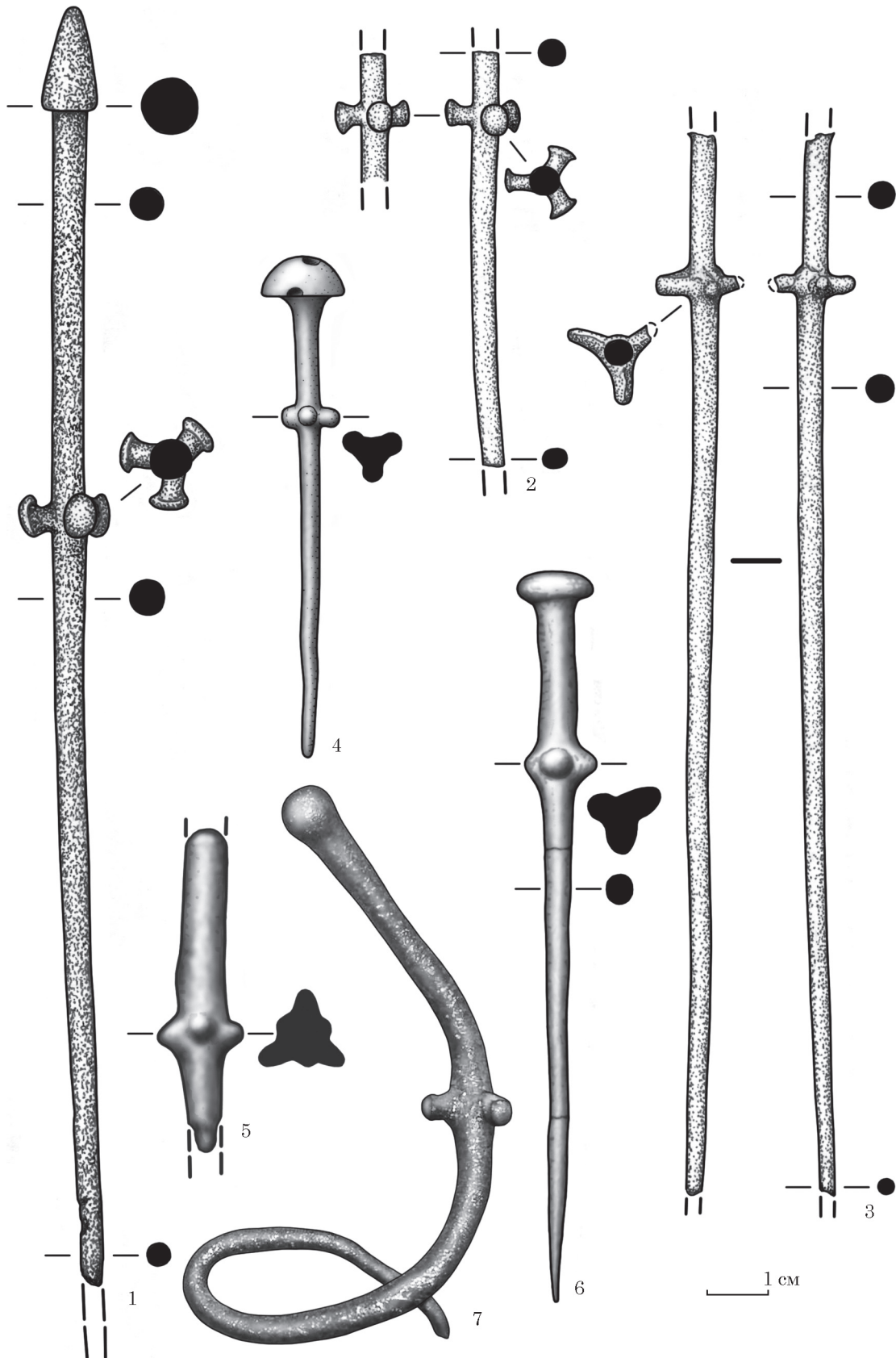

Рис. 3. Шпильки бронзові з трьома виступами: 1 — КІМ/НМІУ, а211/1702; 2 — Трахтемирів; 3 — КІМ/НМІУ, Б28/5211; 4 — Келеберда; 5 — Байса (Baia); 6 — Чехи (Лугове); 7 — КІМ/НМІУ, Б28-2113 (за: 1—3, 7 — Лысенко и др. 2005; 4 — Hochstetter 1981; 5 — Şadurschi 1989; 6 — Sulimirski 1931)

Fig. 3. Pins bronze with three protrusions: 1 — KIM/NMIU, a211/1702; 2 — Trakhtemyriv; 3 — KIM/NMIU, B28/5211; 4 — Keleberda; 5 — Baia; 6 — Chekhy (Luhove); 7 — KIM/NMIU, B28-2113 (after: 1—3, 7 — Lysenko et al. 2005; 4 — Hochstetter 1981; 5 — Şadurschi 1989; 6 — Sulimirski 1931)

1. Шпильки з чотирма виступами на стрижні і трохи розширеною верхньою частиною стрижня без чітко вираженої головки (варіант «Іванне»).

1) *Варіант «Іванне»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та поздовжнім отвором у стрижні, що починається від центру головки і виходить у зоні виступів. На території, що розглядається, зафіксовано 4 шпильки цього варіанту (рис. 4: 1—4). Морфологія шпильок має деякі відмінності. Головка шпильки з *Іванне* підквадратна в перетині, розширюється до верхнього краю. Близьку морфологію має і головка шпильки з *Кордишева*. У середній частині вона підквадратно-округла; верхній край підовальний у перетині зі слабо наміченою грибоподібністю з одного боку. Шпильки з *Голишева* і *Магали* (зольник 3, 1959 р.) мають верхній край, оформлений у вигляді дуже маленької слабо вираженої грибоподібної головки. Стрижень у шпильок з *Кордишева* і *Магали* прямий, у шпильок з *Іванне* і *Голишева* — плавно вигнутий. Виступи у останніх двох шпильок є округлими опуклостями, овальні в перетині. Виступи у шпильки з *Кордишева* виражені чіткіше, округлі в перетині. У шпильки з *Магали* виступи мають вигляд усічених конусів. Стрижні всіх шпильок нижче виступів круглі в перетині.

Усі шпильки цього варіанту походять виключно із західних регіонів сучасної України — три знайдено в південній частині Західної Волині та одну — на Північній Буковині. Дві шпильки (*Іванне* 2/4; *Кордишів* 3/4)²⁰ походять із поховань волинської групи комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК). З ареалом цієї групи пов'язана і шпилька з *Голишева*. Одну шпильку виявлено в зольнику 3 культури Ноа на поселенні *Магала*. Безпосередніми аналогами шпильок варіанту «Іванне», але виготовленими з кістки, є шпильки варіанту «Трушешть» типу «Трушешть».

2) *Варіант «Теведерешть ІІ»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та розширеною верхньою частиною стрижня без отвору. Характерним виробом цього варіанту є шпилька, знайдена в шарі періоду Ноа ІІ на поселенні *Теведерешть* в Румунській Молдові (рис. 5: 2). Також до нього, ймовірно, належить шпилька з околиць с. Половці (Полівці) в південно-східній Галичині (рис. 5: 1). Шпильки цього варіанту можуть бути зіставлені з кістяними шпильками варіанту «Гіндешти» типу «Трушешть».

За межами Північного Причорномор'я до цього ж варіанта можна віднести деформовану шпильку з кремаційного поховання в кургані *Ньїркарас-Дьюлахаз* (*Nyirkarasz-Gyulahaza*) в Угорщині (медьє Сабольч-Сатмар), розкопаному 1901 р. Головка цієї шпильки трохи виім-

часта посередині, як і виступи на стрижні²¹ (Mozsolics 1960, S. 114, 123, Taf. LXIX: 8; LXX: 7; 1973, S. 67, Taf. 67: 7; Hänsel 1968, Taf. 56: 9; Hochstetter 1981, S. 256, N 5, Abb. 2: 5). А. Можоліч відносить це поховання до культури Фельшпосоч (Станове) (Mozsolics 1960, S. 115, 123), а Б. Хензель — до культури Хайдубесермень (Hänsel 1968, Taf. 56).

3) *Варіант «Теведерешть І»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та розширеною верхньою частиною стрижня без отвору з рельєфним орнаментом. Зафіксовано єдиний екземпляр, що походить з шару періоду Ноа І на поселенні *Теведерешть* в Румунській Молдові, прикрашений вище протуберанців горизонтальними рубчиками (рис. 5: 3).

2. Шпильки з чотирма виступами на стрижні та литою об'ємною головкою простої геометричної форми (тип «Магала»). У Північному Причорномор'ї враховано 19 шпильок; ще 10 шпильок і одна ливарна форма походять з Карпато-Дунайського регіону. За формою головки, наявністю і характером отвору, наявністю / відсутністю орнаменту виділено 9 варіантів. Головки шпильок цього типу відрізняються різним ступенем приплюснутості. У частини шпильок з грибоподібною головкою нижня поверхня шляпки плавно переходить у стрижень, у частини — вона сплюснена; частина головок має закруглені краї, наближаючись за формою до приплюснuto-сферичних. Різну форму мають також і хрестоподібно розташовані виступи. Довжина шпильок не перевищує 26 см.

1) *Варіант «Борочиче»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною (напівсферичною, приплюснuto-біконічною, округло-приплюснutoю) головкою без отвору, без орнаменту (рис. 4: 5; 5: 7, 8). У Північному Причорномор'ї варіант представлено випадковою знахідкою біля с. *Борочиче* на Волині, знахідкою на поселенні культури Ноа *Новосілка-Костюкова* і депаспортизованою шпилькою з Галичини («*Верхне Подністрів'я*»).

Верхню частину шпильки з грибоподібною головкою без отвору в шляпці виявлено в Румунії біля с. *Бод* (*Bod*, нім. *Brenndorf*; жудець Брашов) (Prox 1939, S. 226, Abb. 1: 1; Hochstetter 1981, S. 256, N 6, Abb. 4: 2). Фрагмент ливарної форми для виготовлення подібних шпильок зафіксовано в *Хелчіу* (*Hălchiu*; жудець Брашов) на поселенні культури Тей (Prox 1939, S. 226, Taf. 25: 5; Mozsolics 1960, S. 121; Hänsel 1968, S. 237, Taf. 56: 22; Hochstetter 1981, S. 256, N 8, Abb. 4: 1).

2) *Варіант «Магала»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою з косим отвором, без орнаменту (рис. 7:

20. Тут і далі чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання.

21. Згідно з припущенням А. Можоліч ці поглиблення могли бути інкрустовані бурштином (Mozsolics 1960, S. 114, 121).

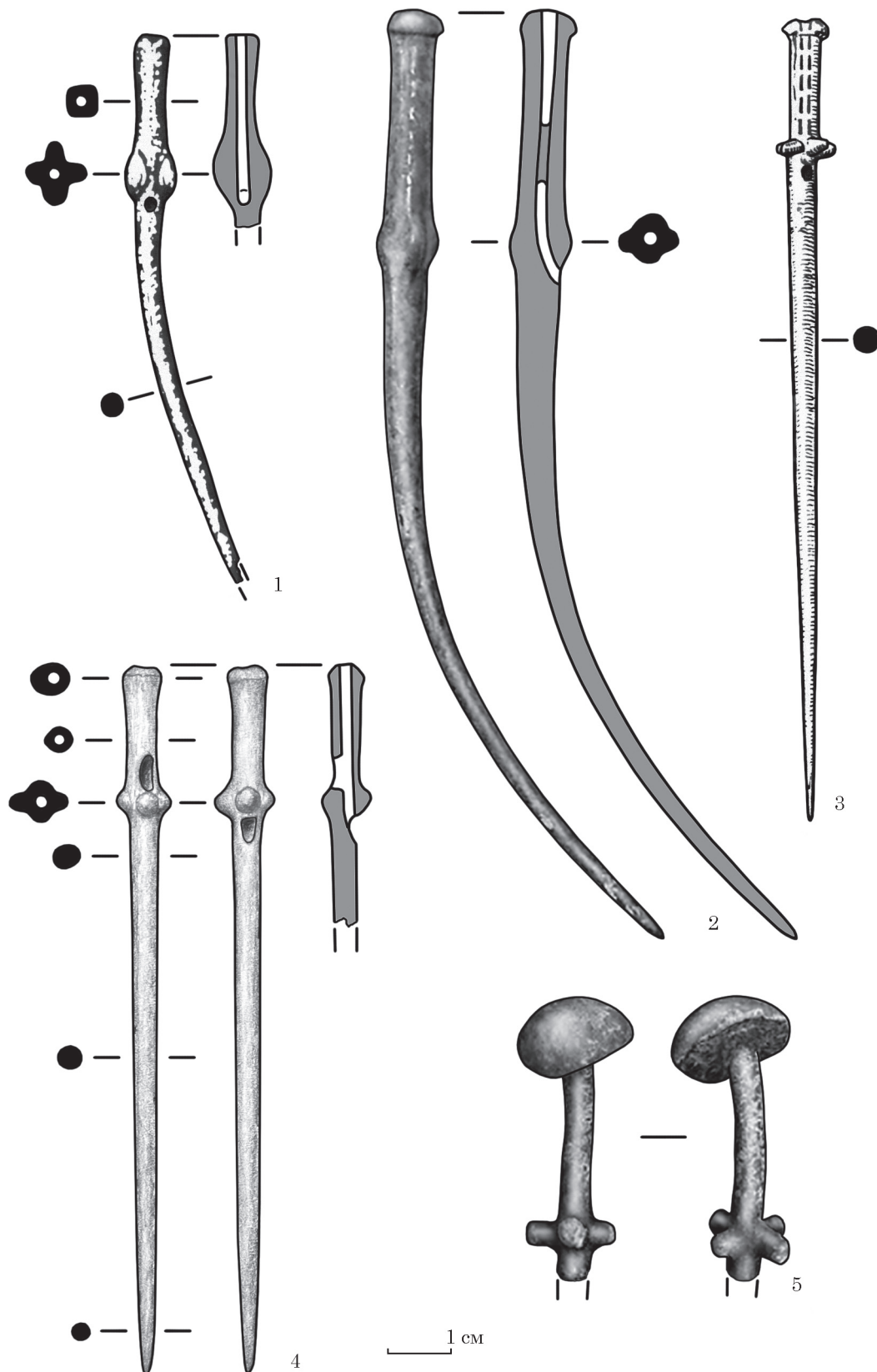

Рис. 4. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Іванне 2/4; 2 — Голишів; 3 — Магала, зольник 3; 4 — Кордишів VIII 3/4; 5 — Борочиче (за: 1 — Сवेशніков 1966; 2 — Гошко 2010; Маркус 2011; 3 — Смирнова 1959; 4 — Ільчишин 2016; рис. С. Д. Лисенка; 5 — Маркус, Охріменко 2010)

Fig. 4. Pins bronze with four protrusions: 1 — Ivannie 2/4; 2 — Holyshiv; 3 — Mahala, ash pit 3; 4 — Kordyshiv VIII 3/4; 5 — Borochoyche (after: 1 — Sveshnikov 1966; 2 — Hoshko 2010; Marcus 2011; 3 — Smirnova 1959; 4 — Ilchishin 2016; drawing by S. D. Lysenko; 5 — Marcus, Okhrimenko 2010)

3—7). Варіант представлено п'ятьма екземплярами: двома шпильками із зольника з поселення *Магала* на Північній Буковині (розкопки 1957 і 1968 pp.), депаспортизованою шпилькою з Галичини («*Rus Czerwoną*», «*Südostpolen*»), шпильками з поселення *Корлємень* та зі скарбу Белень в Румунській Молдові. Особливістю шпильки зі скарбу Белень є довший отвір, що продовжується у верхній частині стрижня²².

Подібна шпилька входила до складу скарбу *Алшоаяра* (*Alsójárá; Iara-de-Jos*) в Румунії (жудець Клуж) (Hampel 1886, tábla LII: 4; 1892, o. 3—4; Roska 1942, o. 19, kép. 9: 3; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 61, pl. 50: 10; Hochstetter 1981, S. 256, N 6, Abb. 4: 2). На поселенні культури Ноа *Тяка* (*Teaca*) в Румунії (жудець Бистриця-Несеуд) також знайдено невелику шпильку з масивною напівсферичною головкою, нижня поверхня якої плавно переходить у стрижень²³ (Dănilă 1970, p. 438, fig. 10: 10; Hochstetter 1981, S. 257, N 11, Abb. 4: 3; Florescu A. 1991, p. 129, N 540/I,5, fig. 98A: 10).

3) Варіант «*Ришешть*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів, без орнаменту (рис. 6). Представлений шістьма екземплярами, що походять з пам'яток культури Ноа: зі скарбу *Ришешть* у Румунській Молдові, з поховання в *Улашківцях* у південно-східній Галичині, поселень *Магала* (зольник 2, 1956 р.) на Північній Буковині, *Садова* в Бессарабії, *Пятра-Нямц* і *Теведерешть* в Румунській Молдові.

Шпилька цього варіанту походить також із поселення *Апахіда* (*Apahida*) в Румунії (жудець Клуж; Трансильванія), керамічний комплекс якого належить переважно до культури Вітенберг (Orosz 1908, o. 173; Horedt 1953, p. 808, N 13; Hochstetter 1981, S. 257, N 22).

4) Варіант «*Кунетіце*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою без отвору, прикрашені поглибленим орнаментом. У Північному Причорномор'ї шпильки цього варіанту не відомі. Одну

шпильку з приплюснутою головкою, нижня частина якої плавно переходить у стрижень, знайдено в кремаційному похованні 36/12 на могильнику лужицької культури *Кунетіце* (*Kunětice*) в Чехії (Пардубицький край, Пардубицький район) (Hralová 1975, s. 60, tab. XIV: 4; Hochstetter 1981, S. 257, N 15, Abb. 4: 6).

5) Варіант «*Лище*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною головкою з косим отвором, прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 10: 1). До цього варіанта віднесено одну відносно довгу шпильку (L близько 26 см), що походить з *Лище* на Волині.

6) Варіант «*Велень*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів, прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 8). Варіант представлено знахідкою на поселенні культури Ноа *Велень* в Румунській Молдові та депаспортизованою знахідкою з колекції Поля («*Катеринослав*»; «*Дніпропетровський музей*»). Обидві шпильки мають поздовжній отвір у верхній частині стрижня, що починається від центру головки і виходить нижче виступів.

З Центральної та Західної Румунії походять ще дві шпильки з грибоподібною головкою та орнаментованою верхньою частиною стрижня²⁴. Одна з них входила до складу скарбу *Дева* (*Deva*; жудець Хунедоара) (Andrițoiu 1974—1975, pl. 5: 3; Hochstetter 1981, S. 257, N 13, Abb. 4: 8), іншу було знайдено біля м. *Брашов* (*Brașov*, нім. *Kronstadt*; жудець Брашов) (Prox 1939, S. 226, Abb. 1: 2a—b; Hochstetter 1981, S. 257, N 12, Abb. 4: 11). Ще одна шпилька, з приплюснутою грибоподібною біконічною головкою, є депаспортизованою знахідкою з території Румунії, що зберігається в Музеї Бухареста. У верхній частині стрижня цієї шпильки також розташований поздовжній отвір (Sulimirski 1938, S. 137, Abb. 2: a; Horedt 1953, p. 808, N 8; Hochstetter 1981, S. 257, N 16, Abb. 4: 7).

7) Варіант «*Острівець*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, підсферичною або усіченою біконічною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів, прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 7: 1, 2). Варіант представлено двома знахідками з Галичини. Одну шпильку — з приплюснуто-сферичною головкою — знайдено в похованні 75 могильника культури Ноа *Острівець* / *Вертеби* на Івано-Франківщині. Інша шпилька — з усіченою біконічною головкою — походить з *Глинська* на Львівщині і є випадковою знахідкою.

8) Варіант «*Клузе*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, підсферичною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів; прикрашені рельєфним орнамен-

22. З огляду на це А. Хокстеттер відносить шпильку зі скарбу Белень до окремого варіанта (Hochstetter 1981, S. 258). Однак нам здається, що більш довгий отвір, який охопив і верхню частину стрижня, пов'язаний із браком під час виготовлення воскової моделі, і є випадковістю.

23. Згідно із зображенням та описом, наведеними А. Флореску, особливістю шпильки з Тяка є наявність підсферичного потовщення у верхній частині стрижня, від якого відходять чотири невеликі підциліндричні виступи. На рисунку також видно, що головка шпильки має косий отвір. На зображеннях, наведених А. Деніле і А. Хокстеттером, потовщення на стрижні і отвір в головці відсутні, а виступи зображені як масивні округло-конічні. Шпильку було знайдено у викиді, проте в місці, звідки вона походила, також були виявлені цілі або майже цілі посудини, які містили кістки і попел, що, можливо, свідчить про сліди поховань (Dănilă 1970, p. 438).

24. На жаль, за їхніми зображеннями в публікаціях неможливо зрозуміти, чи мають вони поздовжній отвір у верхній частині стрижня.

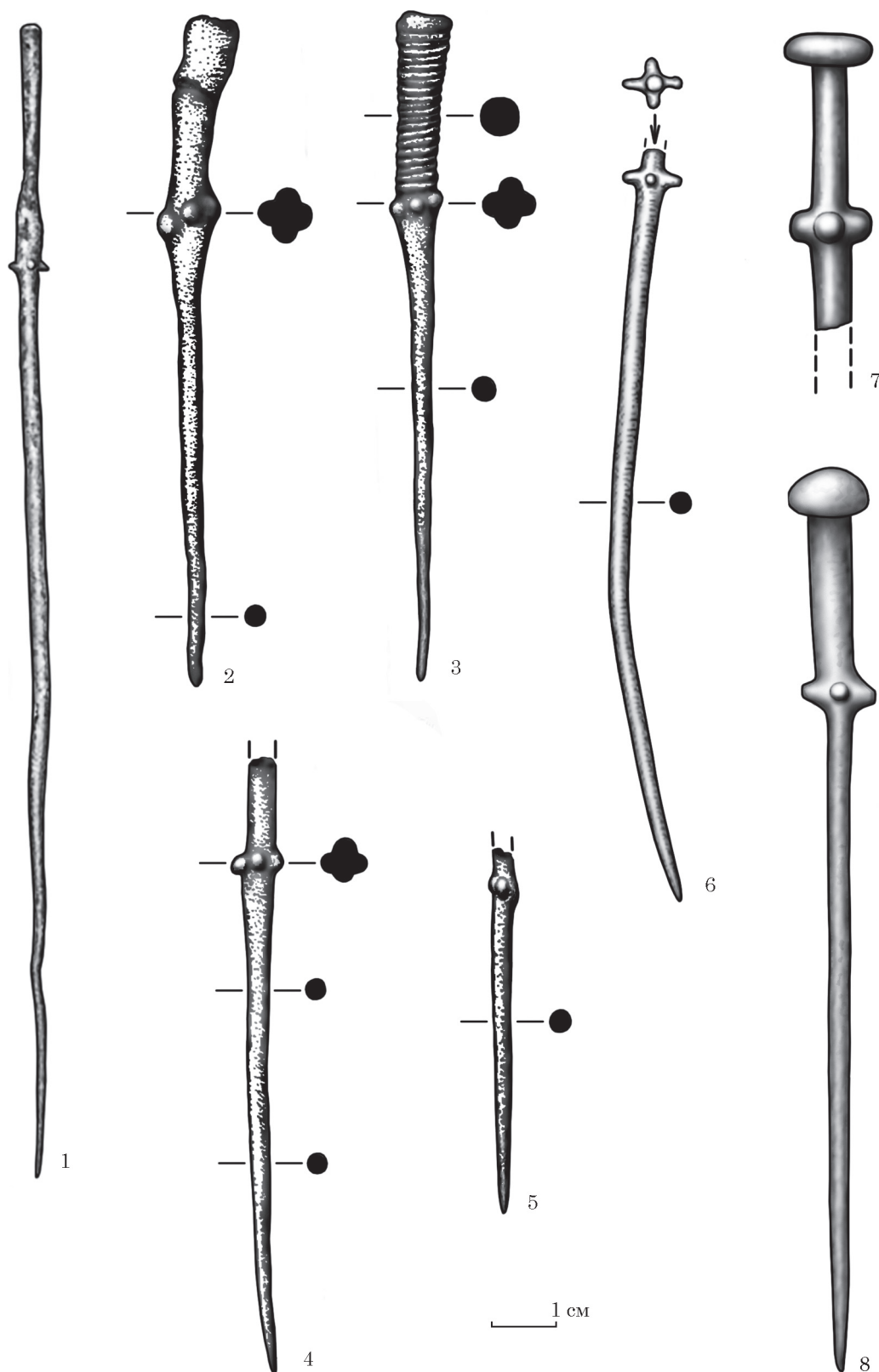

Рис. 5. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Половці (Полівці); 2 — Теведерешть, період Ноа II; 3 — Теведерешть, період Ноа I; 4 — Бербоаса; 5 — Пятра-Нямц; 6 — Гирбовец; 7 — Галичина («Верхнє Подністров'я»); 8 — Новосілка-Костюкова (за: 1 — Przybyslawski 1906; 2—5 — Florescu A. 1991; 6 — Florescu A. 1964; 7 — Пастернак 1961; 8 — Malejew 2006)

Fig. 5. Pins bronze with four protrusions: 1 — Polovtsy (Polovtsy); 2 — Tăvădărești, period of Noa II; 3 — Tăvădărești, period of Noa I; 4 — Bărboasa; 5 — Piatra-Neamț; 6 — Gârbovăt; 7 — Galicia («Upper Transnistria»); 8 — Novosilka-Kostiukova (after: 1 — Przybyslawski 1906; 2—5 — Florescu A. 1991; 6 — Florescu A. 1964; 7 — Pasternak 1961; 8 — Malejew 2006)

том. У Північному Причорномор'ї виробу цього варіанту не знайдено. Така шпилька походить з поховання (?) в *Клуз* (*Cluj*, «*Stradă Banatului*»; угор. *Kolozsvár*) у західній частині Румунії (жудець Клуз)²⁵. Вона має приплюснuto-сферичну головку і поздовжній отвір у верхній частині стрижня, але, на відміну від шпильки з Острівця, ділянка стрижня між головою і виступами прикрашена литим похилим ребристим орнаментом. Матеріали пам'ятки віднесено до горизонту Ноа II (Horedt 1953, p. 808, fig. 11: 14; Florescu A. 1964, p. 178, fig. 22: 5; 1991, p. 50, N 138/G.5, fig. 166N: 1; Hochstetter 1981, S. 258, N 23, Abb. 3: 8)²⁶.

9) *Варіант «Шимлеу»* — шпильки з кулястою головою, без отвору та орнаменту. У Північному Причорномор'ї цього варіанту не зафіксовано. У 2018 р. таку шпильку було знайдено в *Шимлеу-Сілваніей* (*Șimleu Silvaniei*) в Румунії (жудець Селаж), на пагорбі *Мегура-Шимлеулуй* (*Măgura Șimleului*) (Bejinariu 2021, p. 257—259, pl. 1; 4: 1).

3. *Шпильки з чотирма виступами на стрижні та кільцеподібною головою (тип «Гошца»)*. Відомо лише про одну випадкову знахідку шпильки цього типу з *Гошці* на Західній Волині (рис. 9: 1). Виступи на стрижні мають усічену конічну форму, стрижень вигнутий.

4. *Шпильки з чотирма виступами на стрижні і диском між головою і виступами (тип «Опай»)*. У Північному Причорномор'ї цей тип шпильок не відомий. Однак типологічно близькою до нього є згадана вище шпилька типу «Катеринослав» з трьома виступами на стрижні, що походить з колекції Поля.

Хрестоподібне перехрестя з грибоподібними головками і диск між головою і перехрестям мають бронзові шпильки культури Станове (рум. Сучью-де-Сус, угор. Фельшпосоч). До останніх віднесено гіпердовгі шпильки зі скарбів *Опай* (*Опай*; *Опалі*; *Опай*; 3 екз.) в Угорщині (меде Сабольч-Сатмар) (Mozsolics 1963, Taf. V: 5, 6; 1973, S. 165, Taf. 20: 1—3; Hochstetter 1981, S. 258, N 30, Abb. 5: 1—3), *Петя* (*Petea*; 4 екз.) в Румунії (жудець Сату-Маре) (Marta 2005, S. 75, 77, Abb. 3, Taf. 1), *Худловського скарбу* (4 екз.) в Закарпатській обл. України (Ужгородський р-н) (Кобаль 1999, с. 109—110, рис. 2: 4—7)²⁷, а також верхні частини шпильок зі скарбів *Обава III*

(*Obava III*; 1937 р.) у Закарпатті (Мукачівський р-н) (Bernjakovič 1960, S. 358—359, N 60, Taf. XIV: 6; Mozsolics 1973, S. 130; Hochstetter 1981, S. 258, N 29, Abb. 5: 5; Балагури 2001, рис. 81: 23) і *Белтіуг* (*Beltiug*) в Румунії (жудець Сату-Маре) (Mozsolics 1973, S. 152, Taf. 57: C: 3; Petrescu-Dîmbovița 1978, Taf. 22: A: 17; Hochstetter 1981, S. 258, N 27, Abb. 5: 6). Порівняно невелика шпилька цього типу походить з кремаційного поховання 11/70 могильника *Земплінське Копчани* (*Zemplínske Kopčany*) у Словаччині (Кошицький край, округ Міхаловце) (Demeterová 1984, p. 36, pl. VI). Більшість шпильок має кулясті головки. На відміну від інших, у шпильки зі скарбу Белтіуг форма головки не сферична, а має вигляд перевернутого конуса, як у деяких шпильок типу «Іванне», що дозволяє виділити її в окремий варіант. За розмірами до окремого варіанту можуть бути віднесені і невеликі шпильки, знайдені в скарбі Обава III та на могильнику Земплінські Копчани (варіант «Обава»), які значно менші за гіпердовгі шпильки варіанту «Опай».

Цілі екземпляри гіпердовгих шпильок з Худлова досягали довжини 46 і 45 см (Кобаль 1999, с. 109—110), зі скарбу Петя — 42,8—53,2 см (Marta 2005, S. 75, 77), а «шпильки» зі скарбу Опай — 89,5 і 90,3 см (Mozsolics 1973, S. 165; Буров 1998, с. 8, рис. 1: 6). До цього ж типу і варіанту, ймовірно, належить і гіпердовга шпилька з відламанною вище протуберанців верхньою частиною зі скарбу *Тисабездед* (*Tiszabездéd, Bezdéd*) в Угорщині (меде Сабольч-Сатмар), так само ритуально (?) деформована, як і шпильки з кладу Опай (Hampel 1891, o. 83, tabl. I: 24; Hampel 1892, o. 13, tabl. CLVI: 24; Mozsolics 1973, S. 183, Taf. 57: D: 18; Hochstetter 1981, S. 259, N 37, Abb. 5: 7).

5. *Шпилькоподібні жезли-стилету з біконічною порожнистою головою і хрестоподібним перехрестям (тип «Гордіївка»)*. Відомі тільки чотири шпильки такого типу (рис. 11: 3—6; 12; 13). Дві з них походять з кургану 16 *Гордіївського могильника* на Поділлі (рис. 2: III), а ще дві є депаспортизованими знахідками з колекції *Київського історичного музею* (нині НМІУ), що дозволяє припустити їхній зв'язок із Середнім Подніпров'ям або суміжними з ним регіонами. Шпильки вкриті густим заглибленим орнаментом. В обох випадках шпильки явно складають пару. Розміри цілих шпильок з обох пар практично збігаються (НМІУ — до 47 см; Гордіївка — до 46 см). Шпильки мають порожнину всередині стрижня — від верху головки приблизно до середини стрижня. У всіх виробів у двох з чотирьох хрестоподібно розташованих виступах також є поздовжній наскрізний отвір (у шпильок з НМІУ це виступи-трубочки). Всі виробу відлиті за восковою моделлю.

З площі курганної групи 6 Войцехівського могильника на Східній Волині походить ффраг-

25. У похованні (?) було знайдено дві шпильки, але опубліковано зображення тільки однієї.

26. А. Хокстеттер відносить цю шпильку до варіанта, позначеного нами як «Ришешть», і звертає увагу, що в публікації А. Флореску (1964) її помилково вказано як Теюш («Teiuș»). Зображення шпильки, наведені в різних публікаціях, значно відрізняються одне від одного.

27. У 2002 р. дві шпильки (Кобаль 1999, рис. 2: 4, 6) та низка інших речей з Худловського скарбу були передані з колекції С. М. Платонова до фондів Національного музею історії України (НМІУ, а1300, а1301; <https://ua.museum-digital.org/series/194>).

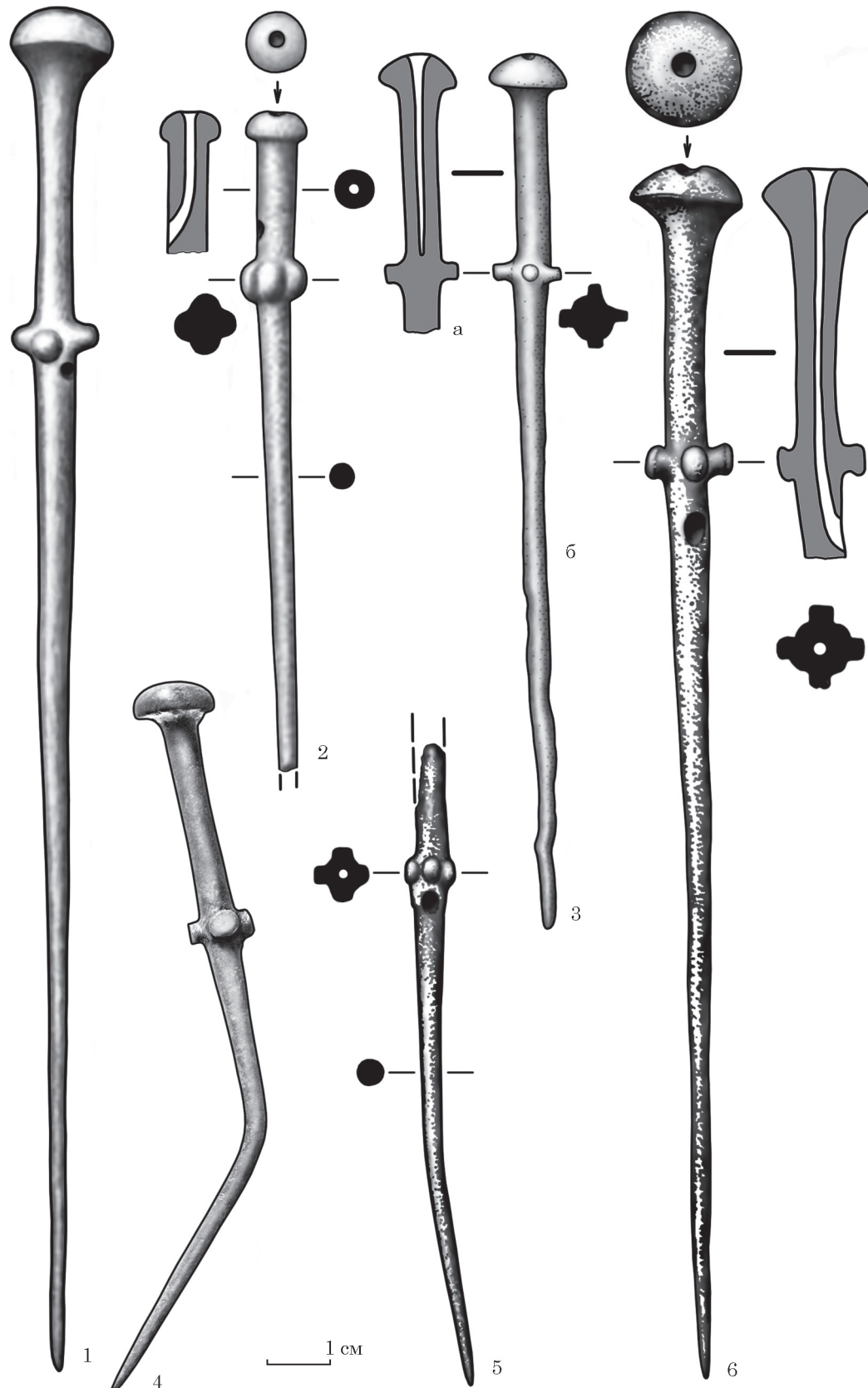

Рис. 6. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Ришешть; 2 — Садова; 3 — Улашківці; 4 — Магала, зольник 2; 5 — П'ятра-Нямц; 6 — Теведерешть (за: 1 — Petrescu-Dîmbovița 1953; 2 — Dergachev 2002; 3а — Свешніков 1974; пропорції підігнані під вигляд «б»; 6 — Hochstetter 1981; 4 — Смирнова 1956; 5, 6 — Florescu A. 1991)

Fig. 6. Pins bronze with four protrusions: 1 — Râșești; 2 — Sadova; 3 — Ulaşkivtsi; 4 — Magala, ash pit 2; 5 — Piatra-Neamț; 6 — Tăvădărești (after: 1 — Petrescu-Dîmbovița 1953; 2 — Dergachev 2002; 3а — Sveshnikov 1974; the proportions are adjusted to the form «б»; 6 — Hochstetter 1981; 4 — Smirnova 1956; 5, 6 — Florescu A. 1991)

мент стрижня шпильки-жезла гордіївського типу (Лысенко, Лысенко 2021, с. 354, рис. 11: 3). Стрижень круглий у перетині, порожнистий у верхній частині, звужується донизу. У верхній частині фрагмент орнаментований гравіюванням (рис. 11: 7). На жаль, ні про форму головки, ні про наявність / відсутність перехрестя у даного виробу у нас немає жодної інформації.

Кістяні шпильки з виступами на стрижні. Кістяні шпильки з протуберанцями представлені в Північному Причорномор'ї шістьма екземплярами (рис. 2: IV). Усіх їх було виявлено на поселеннях культури Ноа, розташованих в південно-західній частині регіону, що розглядається (у центральній та південно-східній Галичині, Північній Буковині, Бессарабії та Румунській Молдові), і їх можна зарахувати до одного типу — «Трушешть». За межами регіону знайдено лише одну шпильку цього типу. Ще одну шпильку, що не має аналогів у Північному Причорномор'ї, виділено в тип «Барца».

1. Кістяні шпильки з чотирма виступами на стрижні і трохи розширеною верхньою частиною стрижня без чітко вираженої головки або слабо вираженою грибоподібною головкою (тип «Трушешть»). Усі вони мають виражені індивідуальні особливості, але можуть бути розділені на два варіанти за принципом наявності / відсутності поздовжнього отвору у верхній частині стрижня. На думку багатьох дослідників, кістяні шпильки цього типу є імітацією відповідних бронзових шпильок (Петреску-Дымбовица 1960, с. 146; Свешников 1968, с. 166; Смирнова 1968, с. 12; Florescu A. 1991, р. 135; Dergachev 2002, S. 257) (див. тип «Іванне»).

1) *Варіант «Трушешть»* — кістяні шпильки з чотирма виступами на стрижні та поздовжнім отвором у стрижні, що починається від центру головки і виходить у зоні виступів (рис. 9: 3, 5, 7). Зафіксовано три таких вироби, знайдені на поселеннях *Бовшів-II*, *Магала* (зольник 3, 1968 р.) і *Трушешть / Мовіла*. Шпилька з Трушешть є фактично прямою аналогією шпильки з Іванне 2/4. Шпилька з Бовшева аналогічна шпильці з Кордишева 3/4. Шпилька, знайдена в 1968 р. в зольнику 3 на поселенні Магала, практично повністю повторює бронзову шпильку, виявлену в 1959 р. в цьому ж зольнику.

2) *Варіант «Гіндешти»* — кістяні шпильки з чотирма виступами на стрижні, з верхньою частиною стрижня, що розширюється без чітко вираженої головки або слабо вираженою грибоподібною головкою, без отвору в стрижні (рис. 9: 2, 4, 6). Їх знайдено на поселеннях *Гіндешти*, *Гирбовець* і *Острівець / Олечина*. У шпильки з Гіндешт верхня ділянка стрижня, що розширюється, чотиригранна в перетині. У шпильки з Гирбовця торець стрижня завершується слабо вираженим підокруглим потовщенням, що нагадує невелику грибоподібну головку. Шпилька з розщепленою верхньою частиною, що роз-

ширюється, з валикоподібним потовщенням по краю походить з поселення в Острівці. Згідно з описом перехрестя шпильки мало п'ять (?) виступів, проте «зайвий» виступ, мабуть, зумовлений механічним пошкодженням виробу під час невдалої спроби просвердлити отвір.

До цього ж типу можна також зарахувати кістяну шпильку з головкою у вигляді перевернутого конуса і потовщенням ділянки стрижня нижче протуберанців, що походить з шару 13b городища *Кастанас* в Північній Греції (*Kastanas*, грец. *Καστανάς*; префектура Салоніки). А. Хокстеттер вбачає у проникненні таких прикрас на Північні Балкани безпосередній вплив культури Ноа (Hochstetter 1981, S. 256, Abb. 2: 1).

2. Кістяні шпильки з чотирма виступами трохи нижче торця стрижня, які фактично є частиною головки (тип «Барца»). Тип представлений єдиним екземпляром, що походить з шару культури Оттомань на поселенні *Барца (Barca)* в Словаччині (Кошицький край). Шпилька трохи вигнута, з чотирма протуберанцями, розташованими відразу під підокруглим закінченням стрижня, і одностороннім сідлоподібним потовщенням нижче виступів. Виділена А. Хокстеттером в «особливий тип»²⁸ (Vladar J. 1973, S. 340, Abb. 86: 1; Hochstetter 1981, S. 258, Abb. 5: 9). Таке розташування виступів має аналогії в оформленні торця рукояті деяких бронзових мечів (скарб Апа; Kovacs 1977, Abb. 21: 1) і ножів з Карпато-Дунайського регіону (Hänsel 1968, Taf. 27: 11), а також в оформленні верхньої частини деяких шпильок рубежу пізнього бронзового — раннього залізного віку на Кавказі (Chantre 1887, pl. I).

Природничо-наукові дослідження шпильок з виступами на стрижні. *Спектральні дослідження* шпильок з виступами проведені Є. М. Чернихом. Враховано два екземпляри: з могильника *Острівець* (поховання 75, ан. 2005) і випадкову знахідку з «*Подніпров'я*» (колекція Поля; ан. 4315). Обидві шпильки відлиті з бронзи металургійної групи Пб (Правобережної) (Черных 1976, с. 128, 274—275, 291; табл. XL: 24—25). Як зазначає Є. М. Черних, «її рудні джерела, без всякого сумніву, кореняться в межах Карпатського ГМЦ» (Черных 1976, с. 26).

Технологію виготовлення шпильок з виступами вивчено Т. Ю. Гошко в лабораторії Інституту археології НАН України. Нижче наведено результати цих робіт.

1. *Тип «Іванне», варіант «Іванне».* Т. Ю. Гошко було досліджено шпильку варіан-

28. Слід зазначити, що «особливим типом» шпилька з Барци є лише у разі порівняння з іншими шпильками з виступами. Домінантною ознакою таких шпильок культури Оттомань є не хрестоподібно розташовані виступи, а наявність сідловини у верхній частині стрижня (Vladar 1973, S. 340, Abb. 86).

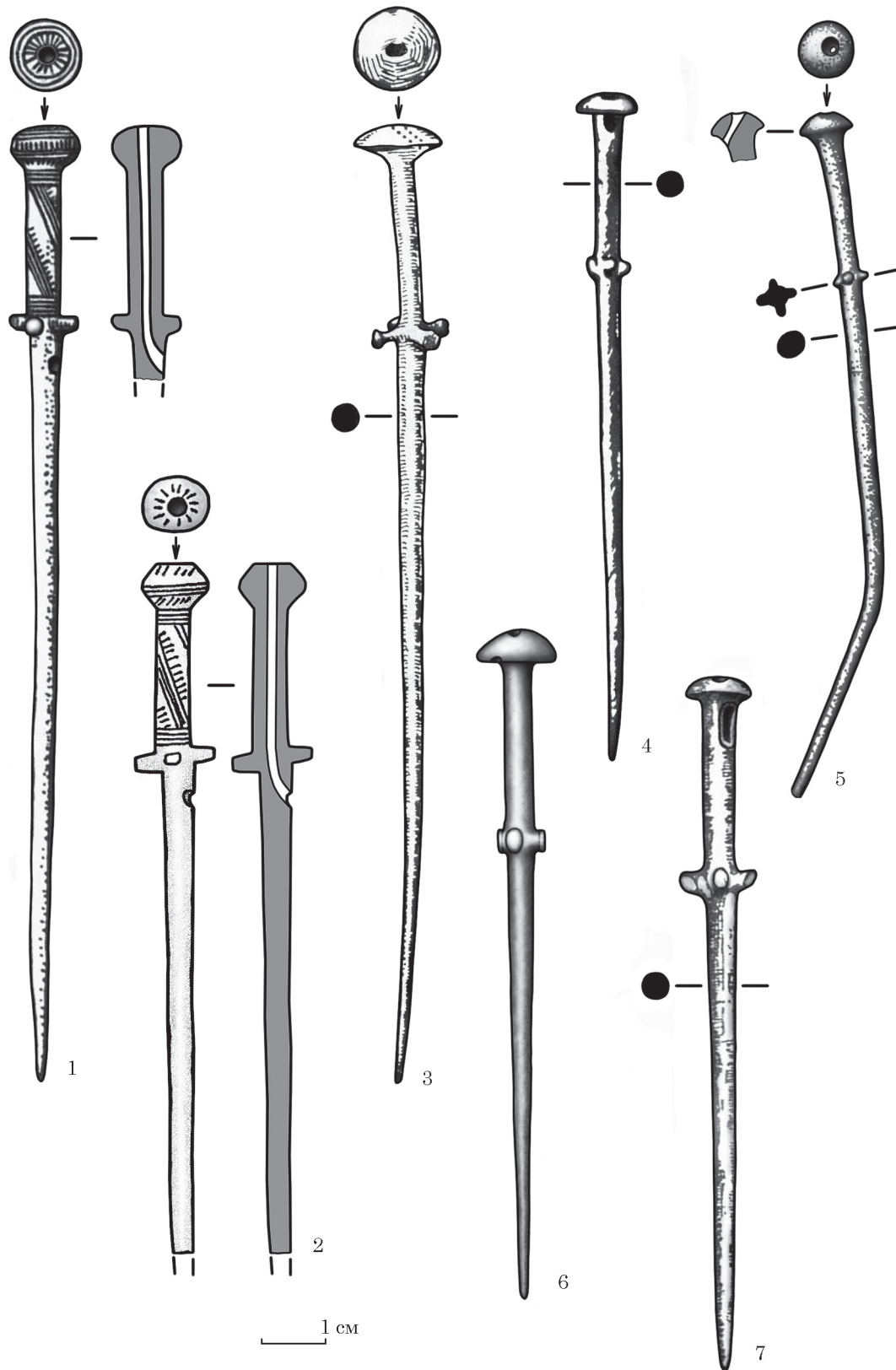

Рис. 7. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Острівець, поховання 75; 2 — Глинськ; 3, 4 — Магала, зольник 3; 5 — Корлетень; 6 — Галичина («Ruș Czerwona»); 7 — Белень (за: 1 — Балагурі 1959; 2 — Бандрівський 2006; 3 — Смирнова 1957; 4 — Смирнова 1968; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Hochstetter 1981; 7 — Dragomir 1967)

Fig. 7. Pins bronze with four protrusions: 1 — Ostrivets, burial 75; 2 — Hlynsk; 3, 4 — Magala, ash pit 3; 5 — Corlăteni; 6 — Galicja («Ruș Czerwona»); 7 — Băleni (after: 1 — Balaguri 1959; 2 — Bandrovsky 2006; 3 — Smirnova 1957; 4 — Smirnova 1968; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Hochstetter 1981; 7 — Dragomir 1967)

та «Іванне» з *Голишева* (рис. 14: 2). «Шліф зроблено на вістрі виробу без вирізання зразка. Спостерігається плавно видовжений евтектій, а після травління проявилися витягнуті куванням дендрити первинної вилитої структури. Мікротвердість металу 126 кг/мм^2 » (Гошко 2010, с. 482, ан. 196, рис. В.11: 3—4). «Шпилька відлита за восковою моделлю. На поверхні верхньої частини видно сліди загладжування воску при формуванні голівки й наклеюванні шишечок. Поздовжній отвір у верхній частині виробу має ливарний брак — затік. Ковальська доробка виробу, направлена на оформлення і загострення стрижня, проводилася при невисокій температурі ($300\text{—}400^\circ\text{C}$) з деформацією металу $40\text{—}60\%$ » (Гошко 2010, с. 482, ан. 196, рис. В.5: 4; 2011а, с. 56—57).

2. *Тип «Магала», варіант «Лище»*. Т. Ю. Гошко було досліджено шпильку з *Лище* (рис. 14: 1). «Шліф зроблений на поздовжньому перерізі вістря. До травління спостерігається тріщина від самого вістря вглибину шліфа. Металографічне дослідження виявило рекристалізовану зернисту структуру на тлі деформованої вилитої дендритної. Всередині зерен ближче до вістря видно невелику кількість двійників і лінії зсуву. Величина зерна $0,035 \text{ мм}$. Мікротвердість металу збільшується в напрямку вістря від $138,4 \text{ кг/мм}^2$ до $181,8 \text{ кг/мм}^2$ » (Гошко 2010, с. 484—485, ан. 201, рис. В.13: 3—5). «Шпилька вилита за восковою моделлю (клеєний шов на восковій моделі в місці з'єднання протуберанців із стрижнем). Нечіткість і плавність ліній орнаменту вказують на те, що він був нанесений по восковій моделі. Готове литво піддане незначному куванню з метою загострити вістря шпильки. Ступінь обтиску металу становив $20\text{—}40\%$. Кування провадилося при температурі $500\text{—}600^\circ\text{C}$, тобто було гарячим. Наостанок вістря виробу було зміцнене холодною проковкою, коли метал остиг (лінії зсуву)» (Гошко 2010, с. 484—485, ан. 201, рис. В.4: 12; В.6; В.13: 3—5; 2011а, с. 57, рис. 18: 8; 19: 2).

3. *Тип «Гордійвка»*. Т. Ю. Гошко були досліджені шпилькоподібні жезли-стилети з кургану 16 Гордійвського могильника та аналогічні їм вироби з колекції КІМ/НМІУ.

Згідно з висновком Т. Ю. Гошко шпильки-стилети з *Гордійвки 16/1* відливали за індивідуальними восковими моделями. На протуберанцях, в місці переходу їх у щитки, спостерігаються здубльовані в металі клеєні шви на восковій моделі (рис. 14: 3). У глибині одного з виробів видно залишки деревини, що свідчить про формування воскової моделі на дерев'яній основі. Спочатку по цій моделі відливали заготовку, у верхній частині ідентичну готовому виробу. Подальшу ковальську доробку виконували по гарячому металу за температури 700°C , вона була спрямована на формування і витягування вістря. Ступінь обтискання металу сягав близько $60\text{—}90\%$. Потім на го-

товому виробі гравірували орнамент. Судячи з відбитків на виробих, використовували два види інструментів з різною шириною робочого краю (Гошко 1998, с. 53; 2011а, с. 44).

Фрагментарність шпильок-стилетів з фондів КІМ/НМІУ дала можливість Т. Ю. Гошко вивчити їх детальніше. Дослідниця дійшла висновку, що для кожної з них було сформовано індивідуальну воскову модель на дерев'яній основі (залишки обгорілої деревини всередині; нерівна, горбкувата, із затіканням металу внутрішня поверхня). Для отримання протуберанців із отвором перпендикулярно в центральний стрижень був вставлений ще один стрижень — коротший і з іншого матеріалу, оскільки внутрішня поверхня протуберанців гладенька. Кінці його заформовували в глину і таким чином вся стрижнева конструкція утримувалася у вертикальному положенні в порожнині глиняної ливарної форми після виплавлення воску. Головки двох інших протуберанців було виготовлено притисканням воску на моделі. На відливках помітні клеєні шви, що були на восковій моделі (грибоподібні протуберанці), сліди прибирання зайвого воску і загладжування поверхні (рис. 14: 4). Після виплавлення моделі зверху, від наверх, заливали метал. Готові відливки піддавали куванню, спрямованому на витягування і зміцнення вістря, свідченням чого є значне збільшення у цьому місці твердості. Кування обох виробів проводили за невисокої температури з досить високим ступенем обтиску. Для гравіювання було застосовано два види штихелів: один — для поперечних ліній із товстішою робочою поверхнею і другий — тонший — для прокреслювання ромбів із штриховкою (Гошко 2011а, с. 45—47).

Культурно-хронологічна атрибуція шпильок з виступами на стрижні в Північному Причорномор'ї. В археологічній літературі усталеною є думка про зв'язок шпильок з протуберанцями з ареалом або впливами культури Ноа (Florescu A. 1967, р. 88; Свешников 1968; Балагурі 1971; Свешников 1974; Hochstetter 1981; Крушельницька 2006; Ільчишин 2016; тощо). В. А. Дергачов зазначає, що «враховуючи поширення і неодноразове знаходження типу Велень (за термінологією В. А. Дергачова — *авт.*)²⁹ в комплексах культури Ноа, можна з упевненістю припустити, що його походження і період використання пов'язані з цією культурою» (Dergachev 2002, S. 158, Taf. 116).

Однак навіть побіжний погляд на результати картографування місцезнаходжень цих виробів свідчить, що ареал їхнього поширення далеко виходить за ареал власне культури Ноа (рис. 1; 2). Причому за межами цього ареалу виявлено і деякі більш ранні або, як мінімум,

29. Тобто будь-які шпильки з протуберанцями, окрім типу «Опай».

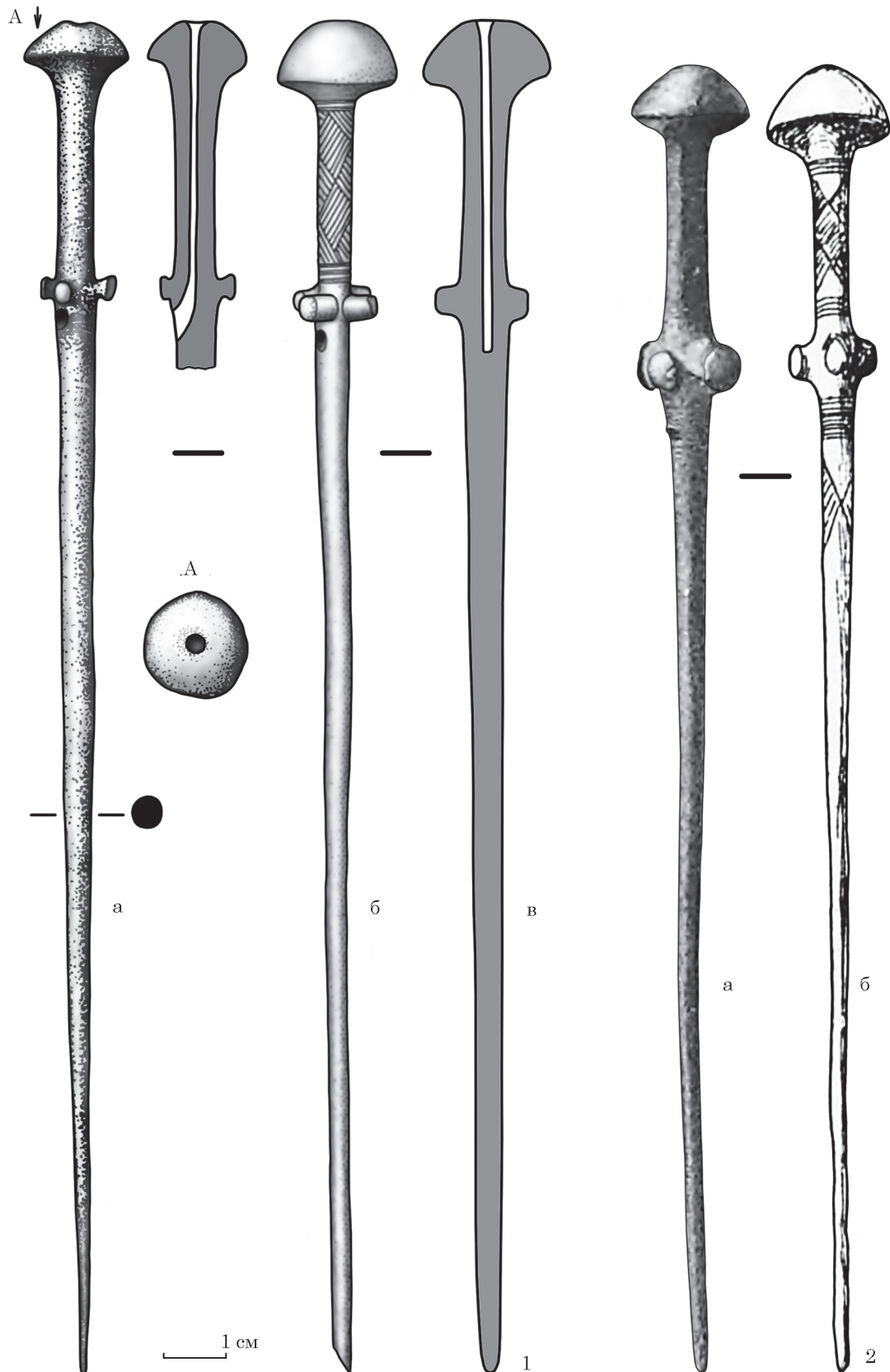

Рис. 8. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Велень; 2 — «Катеринославська губернія» (колекція Поля) (за: 1а — Florescu A. 1991; б — Hochstetter 1981; в — Ursachi 1970; 2а — Мельник 1893; б — Tallgren 1926)

Fig. 8. Pins bronze with four protrusions: 1 — Văleni; 2 — «Yekaterinoslav province» (Paul's collection) (after: 1a — Florescu A. 1991; б — Hochstetter 1981; в — Ursachi 1970; 2a — Melnik 1893; б — Tallgren 1926)

синхронні з часом формування культури Ноа комплекси з такими шпильками (рис. 15: 1—3; табл. 3).

У Північному Причорномор'ї всі **металеві шпильки з чотирма виступами** (крім шпильок-жезлів гордіївського типу), які мають чітку прив'язку до певних населених пунктів, виявлено в західних регіонах сучасної України, Бессарабії та Румунській Молдові.

На підставі результатів картографування знайдено три основні скупчення металевих шпильок з чотирма виступами, розташовані на схід та північний схід від Карпат (рис. 2: II), хоч межа між ними є досить умовною: 1) Західна Волинь і північна Галичина (рис. 2: 1—7); 2) південно-східна Галичина, східна частина Північної Буковини і північ Румунської Молдови (рис. 2: 10—15); 3) південна частина Румунської Молдови та Центральна Бессарабія (рис. 2: 17—21, 23, 24, 26). При цьому типи «Магала» і «Іванне» представлено у всіх трьох скупченнях (хоч розподіл варіантів і відрізняється), а тип «Гоца» — тільки в першому (на Волині); тут же концентрується і переважна частина знахідок шпильок варіанта «Іванне».

З власне культурою Ноа можуть бути пов'язані лише пам'ятки з умовних «скупчень 2 і 3» (Румунська Молдова, Бессарабія, Північна Буковина і південно-східна Галичина). При цьому варто звернути увагу, що частина виробів є випадковими знахідками, а також знахідками на поверхні або в не стратифікованих шарах багатошарових поселень і їхній зв'язок саме з культурою Ноа не цілком очевидний і є досить умовним. Усі пам'ятки зі «скупчення 1» локалізуються вже за межами ареалу культури Ноа — в ареалі галицької (комарівської) та волинської груп ТКК (Лисенко 2017, с. 30)³⁰. Приналежність частини шпильок з виступами до комарівської культури відзначає також А. Можоліч (причому задовго до знахідок таких шпильок у закритих комплексах на території України): «Шпилька з бородавчатою шийкою не тільки значно поширена в області комарівської культури, але, згідно з відкриттям в Коложварі (Клуже — *авт.*), її можна знайти і в похованнях культури Ноа» (Mozsolics 1960, S. 123).

Єдина знахідка металевої шпильки з чотирма виступами типу «Магала» за межами трьох згаданих скупчень пов'язана з депаспортизованою знахідкою з колекції Поля (варіант «Велень»). А. Хокстеттер позначає її як «*Катеринославська губернія*», а І. М. Шарафутдінова — як «*Дніпропетровський музей*» і пов'язує її з сабатинівською культурою (Шарафутдінова 1987, с. 74, рис. 2: 10). Сабатинівську артрибуцію цієї шпильки поділяла також Л. І. Крушельницька (Крушельницька 2006, с. 147).

30. Така сама ситуація простежується і для ареалу поширення чаш/ваз із двома ручками.

Горизонт культури Ноа поселення Магала (Магала II), до якого віднесено п'ять шпильок з виступами, Г. І. Смирнова датує XIV/XIII—XII ст. до н. е. (Смирнова 1978, с. 70). Приблизно цим же часом (BzD—NaA₁) датовано культуру Ноа на території України Е. А. Балагурі (Балагурі 2001, с. 390). Зараз культуру Ноа на підставі результатів радіовуглецевих і дендрохронологічних досліджень датовано XVI—XIII ст. до н. е. і в цілому синхронізовано із сабатинівською і розвиненою комарівською культурами (Гершкович 2003, с. 33—36³¹; Бандрівський 2006, с. 74).

На думку В. А. Дергачова, період використання шпильок з виступами «в цілому можна зіставити з періодом культури Ноа, тобто зі стадіями BzD і NaA₁. Однак впадає в очі повна відсутність цих шпильок в румунських скарбах NaA₁, а також в пізньосабатинівських імпортованих кладах Північного Причорномор'я, тому період використання шпильок типу Велень (за термінологією В. А. Дергачова — *авт.*), ймовірно, слід обмежувати переважно стадією BzD» (Dergachev 2002, S. 158).

М. Петреску-Димбовиця синхронізує серію скарбів Ришешть—Белень (з яких походять шпильки з виступами типу «Магала») з горизонтом скарбів *Уріу—Доменеїт* в Трансільванії і датує їх XIII ст. до н. е. (Петреску-Димбовиця 1960, с. 150—151; Petrescu-Dîmbovița 1977, р. 51, 74). При цьому дослідник зазначає, що «етап, який передую культурі Ноа і відповідає пізньобілопотоцькій фазі зольників Молдови, сходиться до XIV або XIV—XIII ст. до н. е.» (Петреску-Димбовиця 1960, с. 151). Таке датування цілком узгоджується з думкою А. Можоліч, яка віднесла курган з Ньїркарас—Дьюлахаза (де було знайдено шпильку типу «Іванне») і скарб Опайї на північному сході Угорщини до періоду Bz IV (=BzC—BzD, за Рейнеке; XIV—XIII ст. до н. е.) (Mozsolics 1958, S. 119—120, Not. 10). М. Петреску-Димбовиця вважав, що ці комплекси «можна швидше зблизити хронологічно з пізньобілопотоцькими елементами на півночі Молдови³², ніж з власне культурою Ноа» (Петреску-Димбовиця 1960, с. 152).

Для з'ясування часу появи шпильок з виступами в комарівській культурі велике значення мають поховальні комплекси, досліджені за межами ареалу культури Ноа і датовані на підставі результатів радіовуглецевого методу. На території Волині їх представлено похованнями Іванне 2/4 і Кордишів 3/4. Радіовуглецева дата кургану 2 в *Іванне* (GrN-Ivanje) дозволяє датувати весь комплекс в межах тре-

31. Поділяючи думку про таке датування, ми анітрохи не підтримуємо деякі уявлення Я. П. Гершковича, який виводить з культури Ноа багато явищ, притаманних комарівській культурі ще з раннього періоду її розвитку.

32. Молдовсько-буковинська група комарівської культури тшинецького культурного кола.

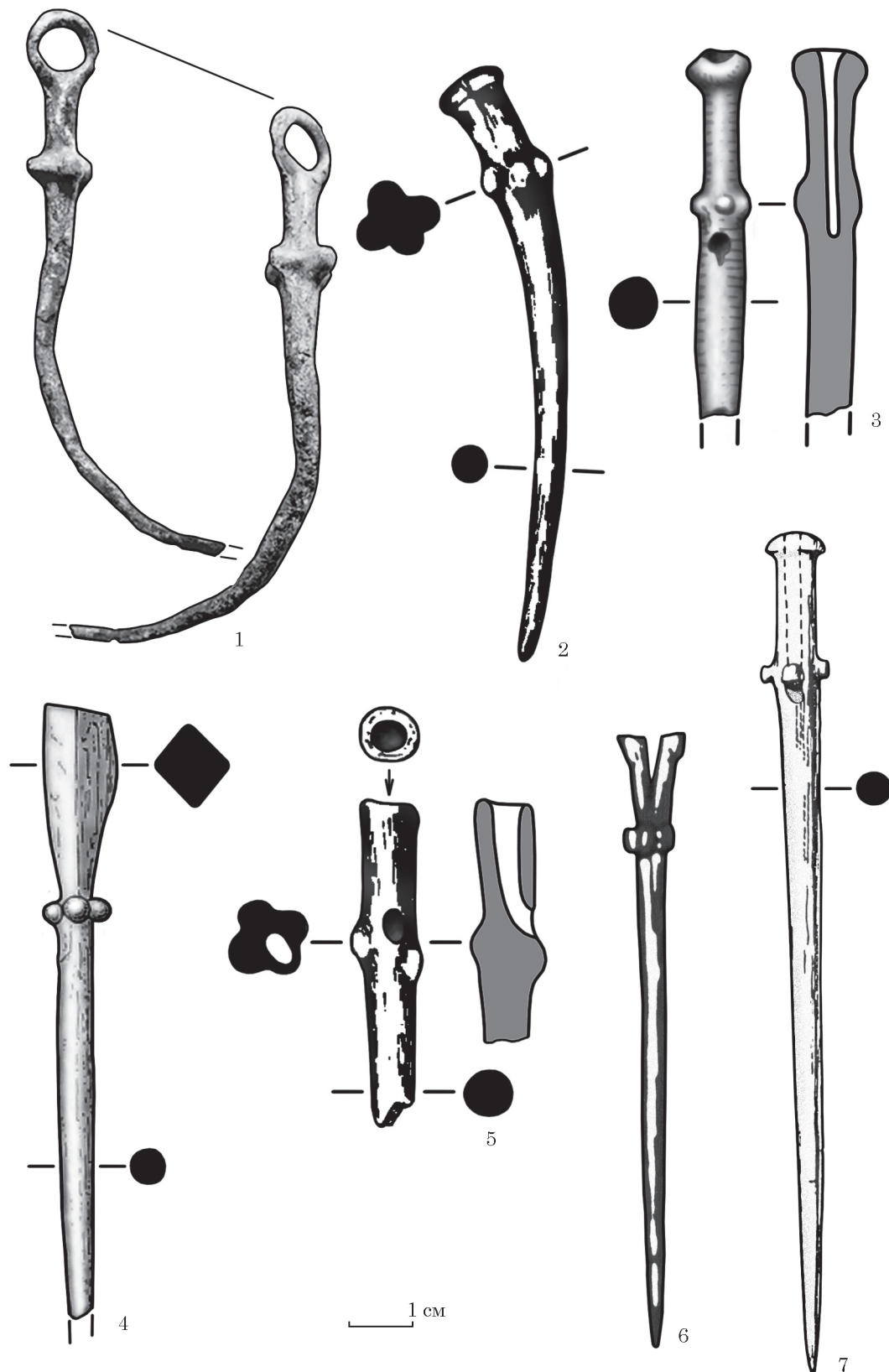

Рис. 9. Шпильки бронзові з чотирма виступами (1) і кістяні (2—7): 1 — Гоща; 2 — Гирбовец; 3 — Бовшів; 4 — Гіндешти; 5 — Трушешть; 6 — Острівець, ур. Олечина; 7 — Магала, зольник 3 (за: 1 — Маркус 2011; 2, 4 — Hochstetter 1981; 3 — Свешніков 1974; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Балагурі 1985; 7 — Смирнова 1968)

Fig. 9. Pins bronze with four protrusions (1) and bone (2—7): 1 — Hoshcha; 2 — Gârbovăt; 3 — Bovshiv; 4 — Ghindești; 5 — Trușești; 6 — Ostrivets, Olechyna; 7 — Magala, ash pit 3 (after: 1 — Marcus 2011; 2, 4 — Hochstetter 1981; 3 — Sveshnikov 1974; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Balaguri 1985; 7 — Smirnova 1968)

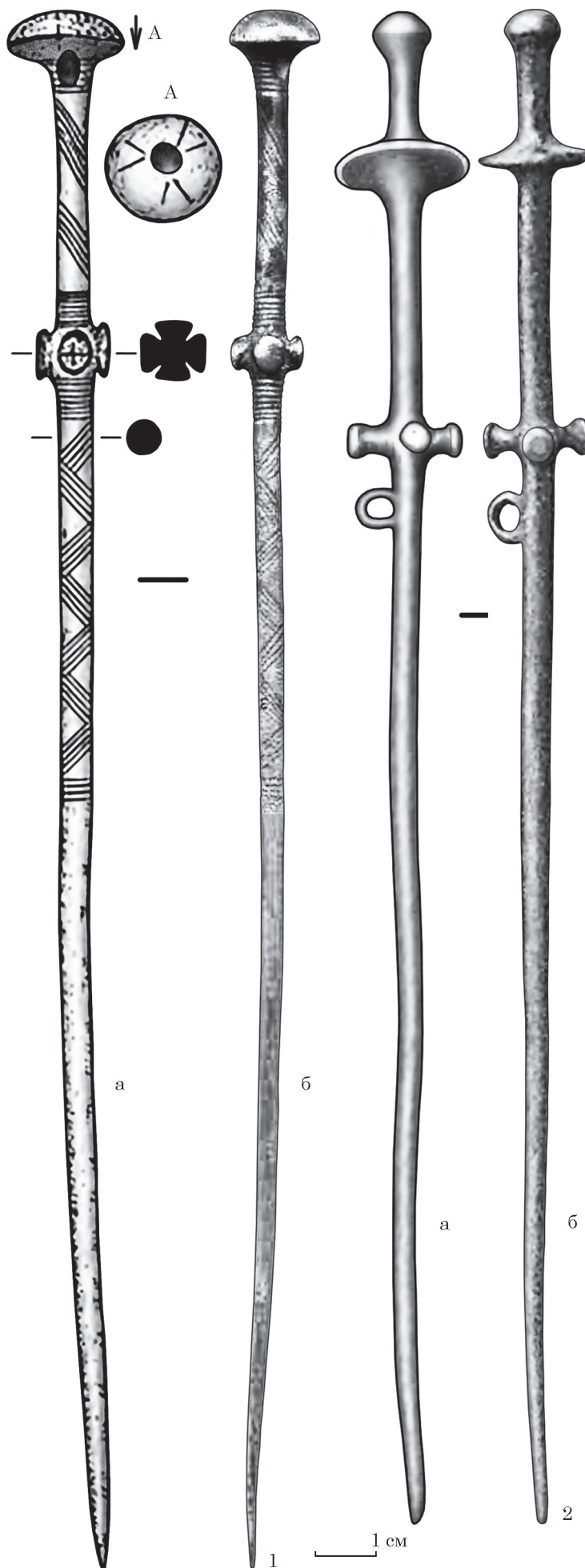
Рис. 10. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Лище ; 2 — «Катеринославська губернія» (колекція Поля) (за: 1 — Маркус, Охріменко 2010; 2a — за Tallgren 1926; б — Мельник 1893)

Fig. 10. Pins bronze with four protrusions: 1 — Lyshche; 2 — «Yekaterinoslav province» (Paul's collection) (after: 1 — Markus, Okhrimenko 2010; 2a — Tallgren 1926; б — Melnik 1893)

тьої чверті XVI — середини XV ст. до н. е.³³ (рис. 15: 1). Для поховання *Кордишів 3/4* отримано дві радіовуглецеві дати (Poz-142485; Poz-142486), що вписуються в діапазон останньої чверті XV — XIV ст. до н. е. (рис. 15: 2, 3). За характером інвентарю курган 2 в Іванне може бути віднесений до ранньокласичного горизонту комарівської культури, а поховання *Кордишів 3/4* — до пізньокласичного, що цілком збігається з радіовуглецевими датами. Основним похованням в кургані 3 в Кордишеві, мабуть, є поховання 3/1, в якому містилися бронзові прикраси комарівських типів, у тому числі гривни та браслети зі спіральними щитками (Льчишин 2016, рис. 6), ідентичні знахідкам в похованнях в кургані 2 в Іванне (Свешников 1968, рис. 4) і матеріалам горизонту МП-III Малополовецького могильника в Середньому Подніпров'ї (Лысенко, Лысенко 2001; 2025, рис. 4—7). При цьому радіовуглецеві дати поховання *Кордишів 3/1* (Poz-83755, Poz-83756: кінець XVII—XVI ст. до н. е.) можна порівняти скоріше з датами горизонту МП-II (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, p. 292—296, tabl. 6), що, ймовірно, відображає більш ранню появу спіральних прикрас у західних групах комарівської культури, які тяжіють до Карпато-Подунав'я, ніж у киево-черкаській групі ТКК.

Аналізуючи матеріали з кургану 2 в Іванне, І. К. Свешніков зазначає, що «шпилька з поховання 4 аналогічна кістяним шпилькам культури Ноа, відомим на території Румунської Молдови» (Свешников 1968, с. 166). При цьому він посилається на шпильку з поселення Трушешть, відомості про яку опублікував М. Петреску-Димбовиця (Петреску-Димбовиця 1960, с. 148, рис. 8: 8). Однак

33. Тут і далі всі калібровані дати наведено з імовірністю 68,3 %. Посилання на опубліковані джерела радіовуглецевих дат та їхню калібрацію представлено в Каталозі в кінці статті в описі відповідних пунктів.

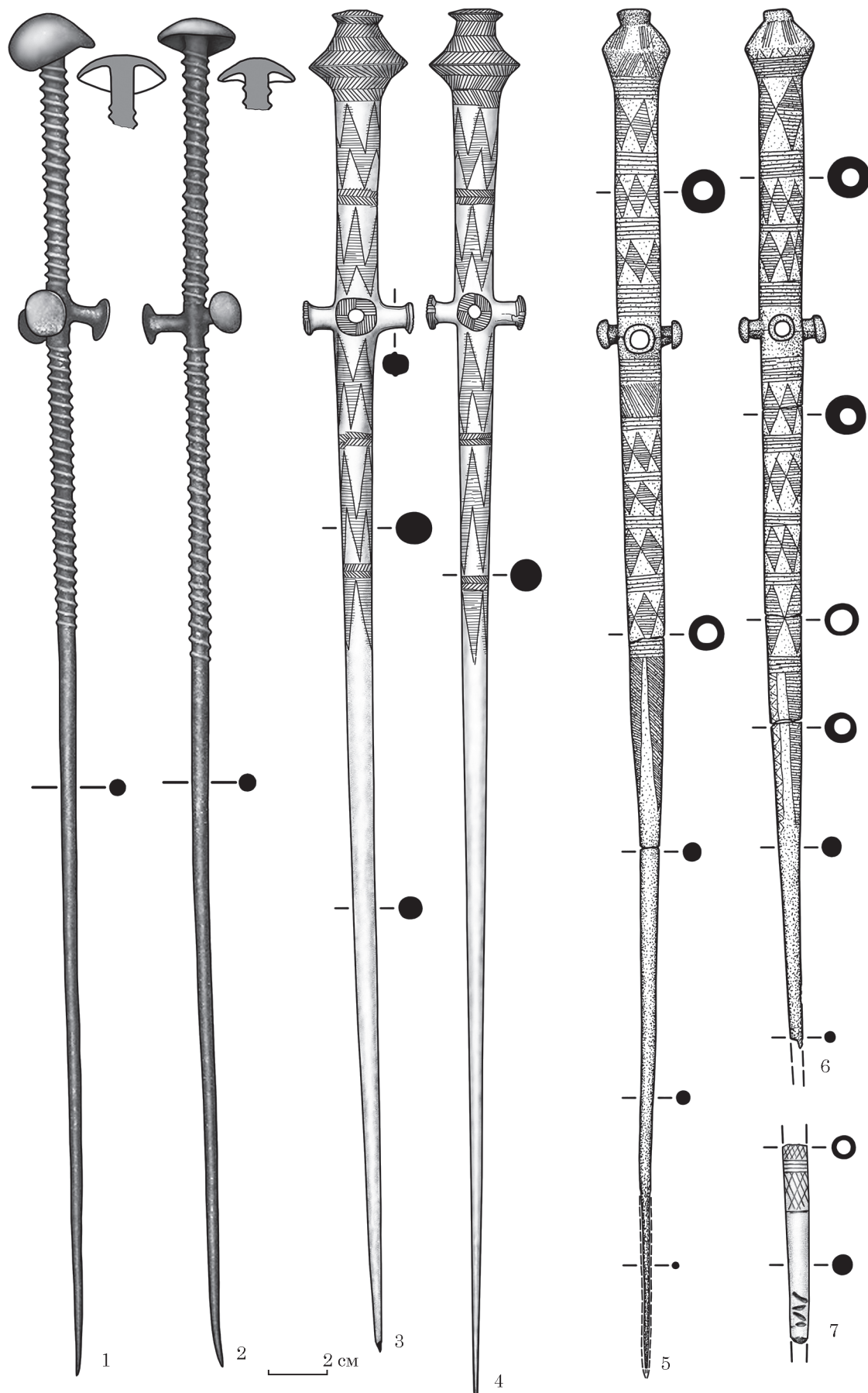

Рис. 11. Гіпердовгі шпильки з трьома виступами (1, 2) і шпилькоподібні жезли-стилети гордіївського типу (3—7): 1, 2 — «Лубенський скарб»; 3, 4 — Гордіївка 16/1; 5, 6 — КІМ/НМІУ, а211-1700, а211-1701; 7 — Войцехівка, курганна група 6 (за: 1, 2 — Клочко 2003; 3, 4 — Лобай 1986; 5, 6 — Лысенко и др. 2005; 7 — Лысенко, Лысенко 2021)

Fig. 11. Hyper-long pins with three protrusions (1, 2) and pin-shaped wands-stilettos of the Hordiivka type (3—7): 1, 2 — «Lubensky treasure»; 3, 4 — Hordiivka 16/1; 5, 6 — KIM/NMIU, a211-1700, a211-1701; 7 — Wojciechówka, barrow group 6 (after: 1, 2 — Klochko 2003; 3, 4 — Lobay 1986; 5, 6 — Lysenko et al. 2005; 7 — Lysenko, Lysenko 2021)

поселення Трушешть віднесене румунськими дослідниками до періоду Ноа II (Florescu A. 1991, р. 134—136), а поховання в Іванне можна певною мірою синхронізувати з періодом Ноа I; тобто бронзову шпильку з Іванне датовано більш раннім періодом, ніж її кістяний аналог з Трушешть.

На поселенні Магала на Північній Буковині горизонту культури Ноа (Магала II) передусе горизонт комарівської культури (Магала I). Всі шпильки з виступами тут походять із зольників періоду Ноа II (Магала IIb), що перекривають об'єкти і шар періоду Ноа I (Магала IIa). Однак ці «зольники» не є власне зольниками як культовими об'єктами (як, наприклад, курганоподібні зольники білогрудівського типу). «Зольники» на поселенні Магала (так само як і на більшості інших поселень культури Ноа) є скупченнями поселенських відходів — зольники-смітники. І як такі вони є лише замкнутими, але не закритими комплексами (як поховання чи скарби). Тому не можна повністю виключати і можливість потрапляння в них речей більш ранніх періодів³⁴.

Таку саму ситуацію простежують і на стратифікованих поселеннях, досліджених на території Румунської Молдови. Більшість шпильок тут також пов'язані з верхнім горизонтом культури Ноа (Ноа II). Однак частину виробів, знайдених на поселеннях Теведерешть, Корлетень, Бербоаса, Гирбовец, віднесено до періоду Ноа I, вони походять з шарів, що мають домішку кераміки комарівської культури (типу «Білий Потік—Костіша»). До речі, кераміка комарівської культури тією чи іншою мірою наявна практично на всіх поселеннях культури Ноа в Галичині, Північній Буковині та Румунській Молдові.

Для ранніх горизонтів поселення Магала в 1960-ті рр. було отримано серію радіовуглецевих дат, опублікованих без калібрації. Наведена в цій статті калібрація цих старих дат, хоч і досить умовна, проте дає підстави перевести їх у форму, яка є зіставною з каліброваними датами наведених вище поховальних комплексів комарівської культури (László 1993, tab. 1). Дата горизонту комарівської культури Магала I (Le-489) дає можливість розглядати його в межах другої половини XVIII — третьої чверті XVI ст. до н. е. (рис. 15: 4). Решту дат було зроблено для об'єктів культури Ноа горизонту Магала II. Дата землянки 3 під зольником 3 (Bln-1086) — середина XVII — третя чверть XV ст. до н. е. (рис. 15: 5); дата ями 87 на північному краю зольника 3 (Bln-1085) — XV — перша чверть XIII ст. до н. е. (рис. 15: 6).

34. Варто звернути увагу на те, що грибоподібні шпильки з косим отвором варіанта «Магала» типологічно є безпосереднім продовженням подібних головок шпильок ранніх горизонтів комарівської культури (Лисенко, Лисенко, Діденко 2004, рис. 3; Лисенко С. С. 2021, рис. 24—27).

Досить ранню дату землянки 3 (горизонт Магала IIa) можна пояснити так. Як зазначає Г. І. Смирнова, «землянка № 3 відкрита під зольником, вона перерізає шар зі знахідками комарівського типу. Знайдена в ній кераміка архаїчна і поряд з типологічно раннім посудом культури Ноа дає ще деякі комарівські елементи» (Смирнова 1976, с. 126). Дата ями 87, пов'язаної з зольником 3, з якого походить більшість шпильок з виступами, знайдених на пам'ятці, окреслює хронологічні межі верхнього горизонту культури Ноа — Магала IIb. Як зазначає Г. І. Смирнова, дата ями 87 близька до такої для зольника 2 горизонту Магала IIb (GrN-5135; третя чверть XV — XIV ст. до н. е.), в якому також було виявлено шпильку з виступами (1956 р.), що «збігається з однаковою типологічною характеристикою кераміки тих комплексів, звідки взяті зразки вугілля» (Смирнова 1976, с. 126).

Отже, спостерігаємо певну синхронізацію горизонтів культури Ноа в Північній Буковині та класичних горизонтів комарівської культури на Волині в межах XV—XIV ст. до н. е. Однак як за радіовуглецевою датою, так і за інвентарем комплекс кургану 2 в Іванне датовано дещо раніше, що не дає підстави розглядати появу на Західній Волині шпильок з протуберанцями як безпосередній наслідок експансії культури Ноа на північ.

Як вже було зазначено вище, всі **шпильки з виступами, виготовлені з кістки**, представлені варіантами, що успадковують прототиби бронзових шпильок типу «Іванне». Однак ареали їхнього поширення збігаються лише частково. На Волині і в Північній Галичині кістяні шпильки з виступами не відомі і зафіксовані в Північному Причорномор'ї лише в ареалі поширення культури Ноа (рис. 2: IV)³⁵.

Однак північна частина цього ареалу (північ Румунської Молдови і Бессарабії, Північна Буковина і південний схід Галичини) накладається на південно-західну частину ареалу попередньої комарівської культури. Крім згаданого вище багатошарового поселення Магала, важливо згадати і поселення Трушешть в Румунській Молдові. Тут горизонту культури Ноа також передував горизонт комарівської культури («пізньобілопотокського типу» за термінологією М. Петреску-Димбовиці). Матеріали різних горизонтів в об'єктах, мабуть, були змішані і розділяються лише за характерними особливостями кераміки, виробів з кістки і бронзи (Петреску-Димбовица 1960, с. 141). Тому багато виробів може бути віднесено як до другого горизонту (культура Ноа), так і до першого (комарівської культури). На поселен-

35. Не можна виключати, що це випадковість, пов'язана із загальною незначністю вибірки, і за умови накопичення матеріалу загальна картина може змінитися.

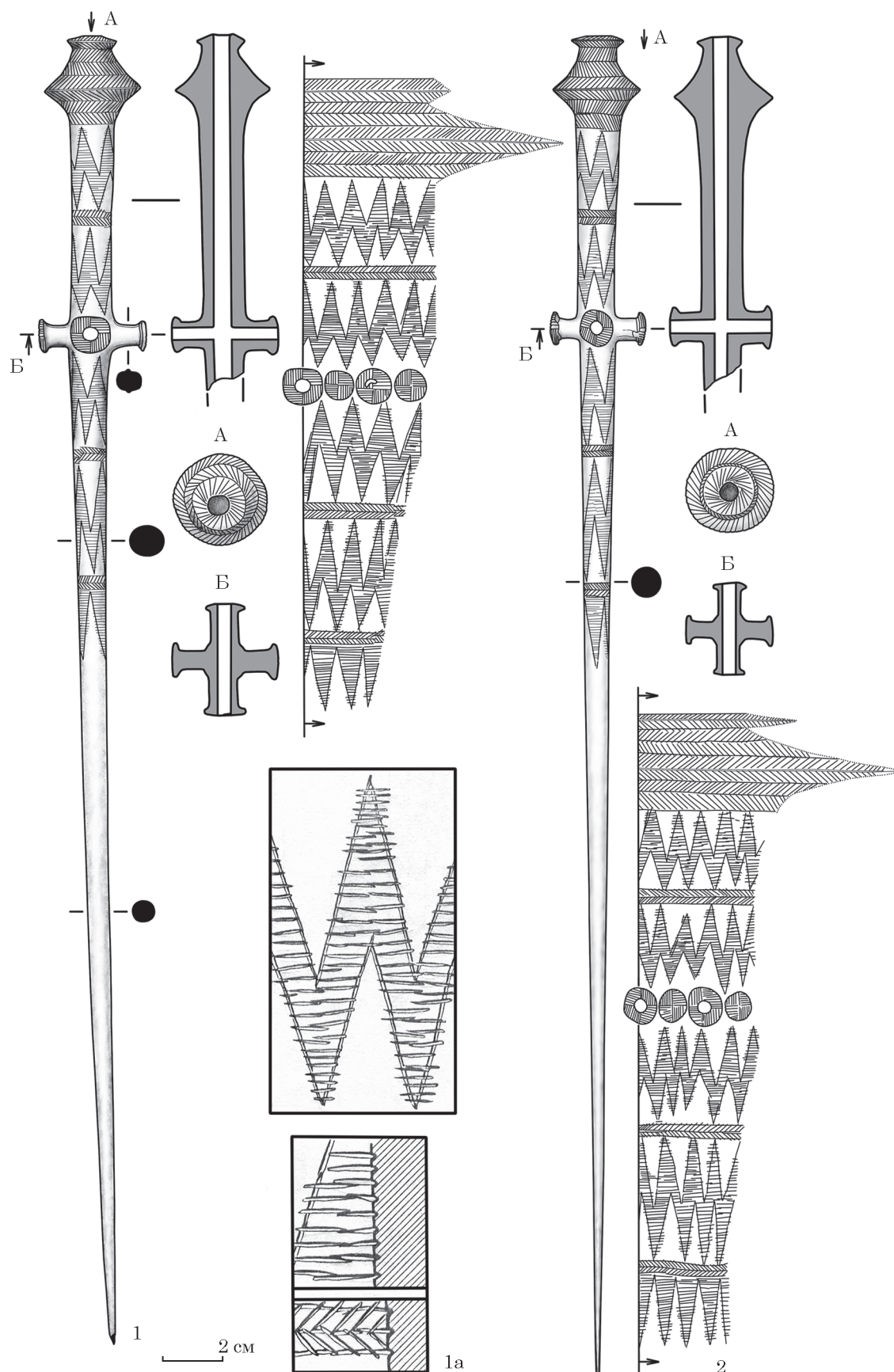

Рис. 12. Шпилькоподібні жезли-стилети гордіївського типу. Гордіївка 16/1 (за Лобай 1986/147; рис. П. Л. Корнієнка)

Fig. 12. Pin-shaped wands-stilettos of the Hordiivka type. Hordiivka 16/1 (after Lobay 1986/147; drawing by P. L. Kornienko)

ні Гирбовець матеріали (в тому числі і кістяну шпильку з виступами) віднесено до горизонту Ноа I, в якому крім кераміки культури Ноа виявлено фрагменти посудин з елементами культур Монтеору і комарівської («пізньої Білопотік—Костіша») (Florescu A. 1991, p. 69—73).

Шпильки з трьома виступами на стрижні виникли, вірогідно, дещо пізніше шпильок з чотирма виступами. Порівнюючи шпильки з трьома виступами на стрижні з КІМ/НМІУ з виробами культури Ноа, О. І. Тереножкін дійшов висновку, що такі шпильки проникли в Середнє Подніпров'я не пізніше часу білогрудівської культури (Тереножкин 1961, с. 167). З таким датуванням цілком можна погодитися, враховуючи низку форм головок, що збереглися: культу, аналогічну шпилькам з Чоботарки і Гордіївки (Лисенко С. С. 2005), і подовжено-конічну, близьку до головок шпильок з вушком з Луки-Райковецької (Березанська 1972, с. 199, табл. XXII: 10) і Ворошилівки (Березанська 1956, с. 51, табл. I: 12). Грибоподібна головка з отвором шпильки з трьома виступами варіанта «Келеберда» також має безпосередні аналогії як серед шпильок з чотирма виступами варіанта «Магала», так і серед шпильок більш ранніх горизонтів комарівської культури (Лисенко, Лисенко, Діденко 2004).

На жаль, нічого певного не можна сказати про точну локалізацію і датування депаспортизованої шпильки з колекції Поля, що мала три виступи на стрижні і диск між головою і виступами (Poll 275; тип «Катеринослав»). Можна тільки припустити, що ця шпилька (прямо або опосередковано) відображає контакти носіїв пізньої сабати́нівської культури Нижнього Подніпров'я з носіями станівської культури басейну Тиси. Е. А. Балагурі відносить культуру Станове (Сучью-де-Сус, Фельшюсоч) до періоду BrD, за Рейнеке і датує її XIII ст. до н. е. (Балагурі 2001, с. 390). А. Можоліч синхронізує культуру Фельшюсоч з культурою Ноа і середньою фазою комарівської культури, за І. К. Свешніковим (Mozsolics 1960, S. 117—118, 123). Л. І. Крушельницька зазначає, що шпильки цього типу належать до горизонту Опайї — Уріу—Доменешть Карпатського регіону (Крушельницька 2006, с. 147). Мабуть, приблизно XIII ст. до н. е. слід датувати і шпильку з колекції Поля. Однак варто підкреслити, що шпилька з Катеринославської губернії мала три (!) виступи, що характерно саме для шпильок, які локально переважали у Середньому Подніпров'ї. Це дозволяє розцінювати цю шпильку саме як місцевий, а не як імпортний виріб, хоч він і відображав привнесені закарпатські інновації.

За межами Середнього Подніпров'я (але в межах Північного Причорномор'я) достовірно відомі ще тільки дві знахідки шпильок з трьома протуберанцями. Фрагмент однієї було випадково знайдено біля с. Байса на півночі

Румунської Молдови, другу — у с. Чехи (Лугове) на межі Північної Галичини та Західної Волині. Згідно з усталеними уявленнями вона нібито походить з могильника висоцької культури. Однак подробиці виявлення шпильки з Чех відсутні. Розглядаючи цю шпильку, Т. Сулімірський зазначав, що «на інших могильниках висоцької культури таких шпильок не знайдено»³⁶ (Sulimirski 1931, s. 135). Зате в тому самому регіоні було виявлено шпильки з чотирма протуберанцями (рис. 2: 1—8), у тому числі і в достовірних комплексах комарівської культури. Останнє дає підстави сумніватися у віднесенні низкою дослідників шпильки з Чех однозначно саме до висоцької культури; так само як і ще кількох шпильок з чотирма виступами з південно-східної Галичини — випадкової знахідки біля с. Половці (Полівці), депаспортизованої шпильки, що має широкую прив'язку «Верхнє Подністрів'я», а також шпильки з поховання в Улашківцях³⁷ (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 3: 6—8; Крушельницька 2006, с. 146).

Особливо багато питань викликає шпилька з трьома виступами, яка нібито походить з «Висоцько» (Крушельницька 2006, с. 146, рис. 56: 10). Зображення довгої шпильки, позначеної як «Висоцько», з головою і трьома протуберанцями, аналогічними таким у шпильки з Чех, наведено в монографії Л. І. Крушельницької 1985 р. (але на зображенні відстань між головою і протуберанцями менша, ніж у такої, виявленої в Чехах, а довжина стрижня нижче виступів — в півтора раза більше). При цьому в тексті розділу, де розглянуто шпильки висоцької культури, згадки про цю шпильку відсутні; зате описано різноманітні шпильки, що походять з могильника в Луговому (колишні Чехи), «в тому числі з протуберанцями» (Крушельницька 1985, с. 79, рис. 23: 7). Таке саме зображення з підписом «Висоцько» наведено і в монографії Л. І. Крушельницької 2006 р., але в тексті вже є згадка про шпильки «з пам'яток висоцької культури, де такі шпильки знайдено у Висоцьку, Луговому та Улашківцях»³⁸ (Крушельницька 1985, с. 146, рис. 56: 10). Але найцікавіше, що цей самий (!) рисунок М. С. Бандрівський і Л. І. Крушельницька наводять у спільній статті, але вже з підписом «Лугове. Розкопки І. Шараневича (за Т. Сулімірським; 1931)» (Бандрівський, Крушельницька 1998,

36. Л. І. Крушельницька характеризувала подібні шпильки у висоцькій культурі як «дуже ранні — з виступами на стрижні, що відомі ще з пам'яток культури Ноа» (Крушельницька 1976, с. 55).

37. Звернемо увагу, що і Половці (Полівці), і Улашківці розташовані за межами основного ареалу висоцької культури (Бандрівський 2014, рис. 72).

38. З такою культурною атрибуцією поховання в Улашківцях явно були не згодні І. К. Свешніков та Ю. Н. Малеев, що відносили його до культури Ноа (Свешніков 1974, рис. 52; Malejew 2006, p. 184).

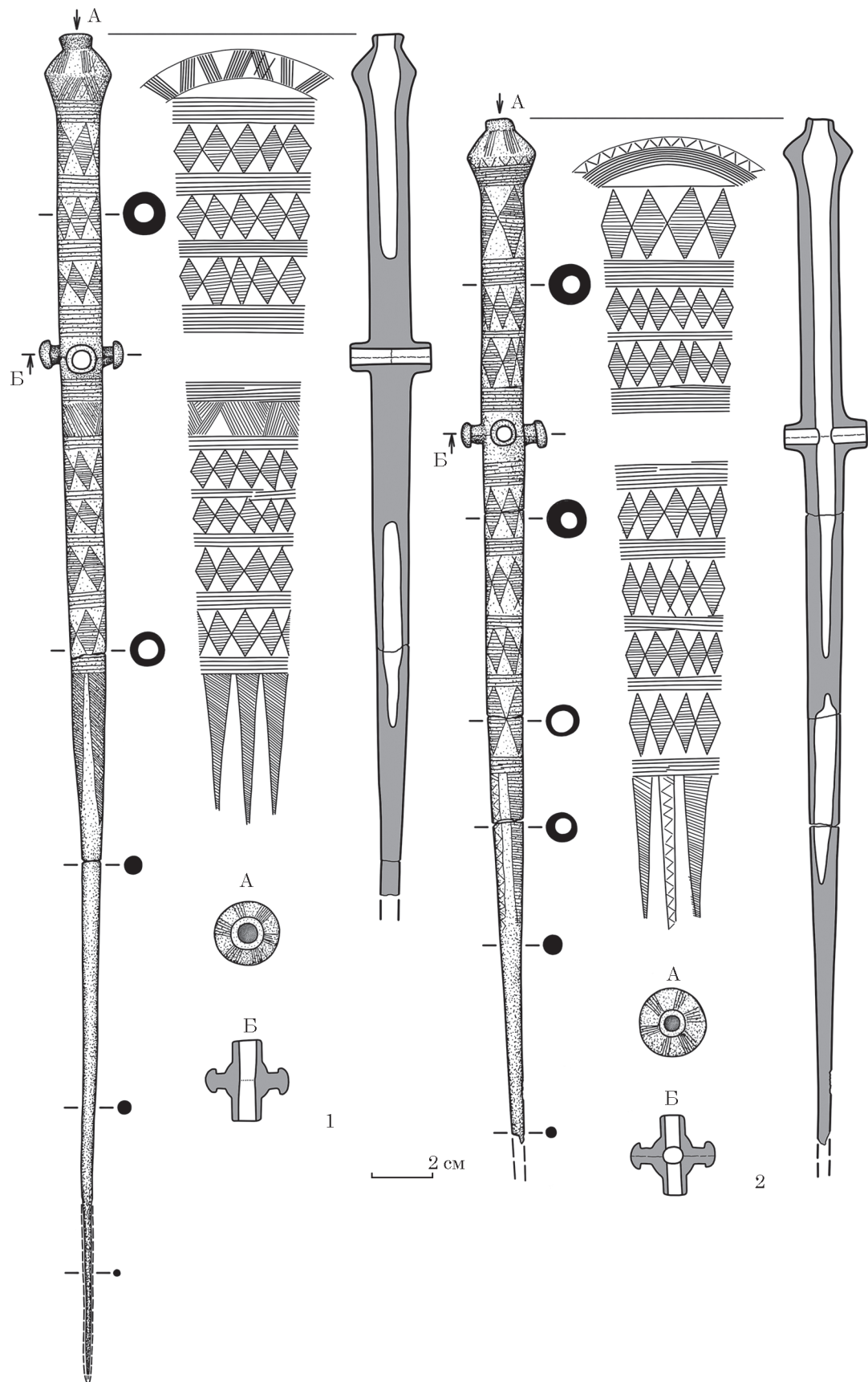

Рис. 13. Шпилькоподібні жезли-стилети гордіївського типу. Київський історичний музей (НМІУ, а211-1700, а211-1701; за Лысенко и др. 2005)

Fig. 13. Pin-shaped wands-stilettoes of the Hordiivka type. Kyiv Historical Museum (NMIU, а211-1700, а211-1701; after Lysenko et al. 2005)

рис. 3: 8). Таким чином, «Висоцько» кудись зникає і знову проявляються Чехи (Лугове), але в дещо спотвореному вигляді порівняно з таким у публікації Т. Сулімірського 1931 р. Дещо пізніше, в 2006 р., вже М. С. Бандрівський знову згадує шпильку з «Висоцько»: «Про значно раніше походження висоцької культури, ніж це уявлялось донедавна, слід було вести мову давно. Вже в той час підставою для такого перегляду могли служити, наприклад, шпильки з протуберанцями у верхній половині стержня з могильника у Висоцьку (а віднедавна — і з Глинська поблизу Жовкви) та шпилька з кільцеподібною головкою із могильника Чехи-Лугове»³⁹. У 2014 р. М. С. Бандрівський той самий рисунок шпильки, названий Л. І. Крушельницькою «Висоцько», знову наводить як «Лугове. Розкопки І. Шараневича (за Т. Сулімірським; 1931)» (Бандрівський 2014, рис. 73: 8)... Ще раз звернемо увагу на наведене вище однозначне висловлювання Т. Сулімірського, що (станом на 1931 р.) шпильку з виступами було знайдено лише (!) в Чехах (!) і в інших пам'ятках висоцької культури згадки про такі шпильки відсутні. Тобто з розкопок, проведених Т. Сулімірським на Висоцькому могильнику, таку знахідку можна одразу виключити. Серед матеріалів розкопок, здійснених у 1951 р. В. І. Канівцем, на цій пам'ятці таких шпильок також немає (Канівець 1951, табл. XXXII). Отже, є всі підстави виключити «Висоцько» зі списку пам'яток, на яких було виявлено шпильки з виступами.

Окремо варто зупинитися на датуванні та інтерпретації гіпердовгих шпильок із «Лубенського скарбу», виявленого нібито біля с. Мацьківці Лубенського району Полтавської області, у лівобережній частині Середнього Подніпров'я (Скорий, Супруненко, Сидоренко 2016, с. 63). В. І. Ключко припускає, що ці шпильки могли використовувати як символічні предмети (Ключко 2003, с. 31—32, рис. 2; 2004, с. 79, п. 7). На наш погляд, розміри, особливості розташування перехрестя та оформлення верхньої частини гіпердовгих шпильок з цього «комплексу» (?) дозволяють бачити в них не тільки (або не стільки) шпильки (як елемент скріплення чогонебудь), а допускати використання їх як свого роду стилетів⁴⁰.

В. І. Ключко датує речі, що входили до складу «Лубенського скарбу», періодом НаВ₂ (900—800 рр. до н. е.) і відносить його до часу

чорноліської культури, пов'язуючи з «протоскіфами» і визначаючи час приховування комплексу останньою чвертю IX ст. до н. е. або рубежем IX/VIII ст. до н. е. (Ключко 2003, с. 36; 2004, с. 78—82, № 1—18; 2006, с. 282—286; 2009, с. 155—162). Підставою для вузького датування «Лубенського скарбу» фактично стало твердження, що уламки глиняних ливарних форм для виготовлення шпильок, подібних шпилькам зі «скарбу», були знайдені в 1994—1995 рр. на Суботівському городищі чорноліської культури під Чигирином (Ключко 2003, с. 32; 2009, с. 157), що дозволило залучити радіовуглецеві дати пізніх комплексів Суботова. Однак знайдені на городищі невеликі фрагменти ливарних форм навряд чи можуть бути пов'язані саме зі шпильками⁴¹, а ливарних форм для відливання саме шпильок з протуберанцями, наскільки нам відомо, на Суботівському городищі взагалі ніколи не було виявлено.

Можливу чорноліську атрибуцію шпильок, синхронну другому ступеню чорноліської культури (горизонт Суботів II), певною мірою підтверджує форма їхніх головок, характерна, на думку О. І. Тереножкіна, для прикрас саме цього періоду (Тереножкин 1961, с. 169, рис. 111: 16, 18; Лысенко и др. 2005, с. 166—167, рис. 8: 1; 16: 3—5). Однак всі ці шпильки мають не протуберанці, а бічне вушко, розташоване трохи вище середини стрижня. Крім того, всі екземпляри таких шпильок — «чорноліського типу» — знайдено не в комплексах, а є випадковими знахідками, що не дозволяє беззастережно звужувати їхнє датування тільки часом розвиненої чорноліської культури. Серед фрагментів ливарних форм із Суботова, що наводить Я. П. Гершкович (Гершкович 2016, рис. F.4—F.14), шість дійсно можуть бути пов'язані з виливком грибоподібних головок шпильок (Гершкович 2016, рис. F.11: 1—4, 6, 7), але їх можна пов'язувати і з виливком невеликих круглих напівсферичних блях-гудзиків.

Непрямим доказом чорноліської приналежності «лубенських» шпильок може бути пере-

41. Варто також звернути увагу на загальний контекст виявлення більшості ливарних форм у 1995 р. Роботами з прирізки до розкопу IX (1971 р.) О. І. Тереножкіна (Тереножкин, Ильинская 1971; Лысенко 2004: рис. 9; Гершкович 2016: рис. A.5; A.7) керував І. Мотзенбеккер. Обрана ним методика виявилася не дуже вдалою. За одиницю площі, яку досліджували, були взяті квадрати 10 × 10 м, розділені на квадранти 5 × 5 м; в межах квадрантів масовий матеріал збирали без фіксації, як картоплю. Це, а також залучення некваліфікованої робочої сили з числа місцевих жителів призвело до того, що стінки житла 9 були пронесені і фіксувалися лише за низкою непрямих ознак, а більшість фрагментів ливарних форм опинилися у відвалі і були згодом виявлені вже в перевідкладеному стані в процесі просівання відвалів (Лысенко 2004, с. 252—253). Тому пов'язувати ці знахідки з радіовуглецевими датами можна лише умовно.

39. Не віддаляючись від основної теми статті, лише звернемо увагу, що серед підстав для подавання початку висоцької культури М. С. Бандрівський розглядає міфічну шпильку з «Висоцько», випадкову знахідку з Глинська, а також шпильку з кільцеподібною головкою з Чех, контекст знахідки якої не відомий. Віднесення двох останніх речей саме до висоцької культури є досить сумнівним.

40. Докладніше це питання буде розглянуто нижче під час інтерпретації шпилькоподібних виробів із виступами типу «Гордівка».

вита бронзова рукоять біметалевого меча зі скарбу, виявленого 1971 р. на Суботівському городищі на розкопі VIII (Тереножкин 1976, с. 82, рис. 49: 1; 50: 1, 2; Гершкович 2016, рис. Е.2: 1). Однак косе перевиття верхньої частини стрижня вже мала шпилька з протуберанцями з поховання культури Ноа в Клужі в Румунії (Hochstetter 1981, Abb. 3: 8; Florescu A. 1991, fig. 166N: 1). Подібний орнамент у вигляді горизонтальних валиків-рубчиків мала шпилька з нижнього горизонту поселення Теведерешть (Florescu A. 1991, р. 128, fig. 104A: 9). Таку саму орнаmentaцію верхньої і центральної частин стрижня (у вигляді горизонтального та косо-го «перевитку» або валикоподібних рубчиків) виявлено в Карпато-Дунайському регіоні за доби пізньої бронзи і в серії бронзових шпильок інших типів (Hänsel 1968, Beilage 4: 47, 57, 58, 60; 5: 37—39, 50, 52; 6: 22—24, 29, 32, 33).

Щодо загальної оцінки всього комплексу «Лубенського скарбу» важливою є думка, висловлена В. С. Бочкарьовим: «С деякі сумніви щодо достовірності лубенської знахідки. Вони спричинені тим, що залишилися невідомими обставини її виявлення. Крім того, склад знахідки справляє враження спеціально підібраної колекції яскравих речей «кіммерійського часу» з території багатьох регіонів Північної Євразії» (Бочкарёв 2010, с. 208). В. В. Отрощенко також підкреслює, що жодна річ з «Лубенського скарбу» не була зафіксована *in situ*, «тому застереження В. С. Бочкарьова лишаються в силі» (Гошко, Агапов, Отрощенко 2018, с. 62).

Отже, приналежність шпильок з виступами до «комплексу» «Лубенського скарбу» також залишається під питанням, так само як і датування їх часом розвиненої чорноліської культури. Непрямі ж типологічні дані, як і керамічні знахідки на місці ймовірного виявлення «скарбу», дозволяють датувати ці шпильки лише в широких межах часом білогрудівсько-чорноліського горизонту (НаА—НаВ) — і то під питанням.

Особливе місце серед виробів, що розглядають, посідають **шпилькоподібні жезл-стилети гордіївського типу**. В. І. Ключко відніс курган 16 Гордіївки, з якого походять дві такі шпильки, до горизонту Nord. II (1300—1200 BC). Гіпердовгі шпильки з біконічною головкою і перехрестям, аналогічні гордіївським, ні на території України, ні за її межами невідомі, за винятком двох депаспортизованих знахідок з КІМ/НМІУ. Паралелі, що проводять багато дослідників між шпильками-жезлами з Гордіївки і шпильками «ноїчного типу», є суто формальними і засновані лише на наявності виступів. Однак звичайні шпильки значно поступаються за розмірами гордіївським. За довжиною до виробів з Гордіївки близькі лише згадані вище шпильки з «Лубенського скарбу» і шпильки станівської культури зі скарбів Худ-

лово та Петя. Однак всі вони відрізняються від гордіївських як формою головки, так і товщиною стрижня, який у виробів з Гордіївки набагато масивніший, ніж у всіх інших шпильок і шпилькоподібних виробів з виступами.

За формою головки значно ближчими до шпилькоподібних виробів гордіївського типу, ніж ноїчні або станівські, є шпильки з келихоподібним навершям (підбіконічним зовні і порожнистим зсередини), виявлені в передлужицькій і тшинецькій культурах в Польщі, що датовані другим та третім періодами доби бронзи (XVI—XIII ст. до н. е.) (Kozłowski 1928, s. 84, tabl. X: 5; Gediga 1978, s. 151, tabl. XLIV: 6, rys. 58: a—c). Ці шпильки не мають перехрестя, проте головки і верхня частина їхнього стрижня, так само як і у виробів з НМІУ і Гордіївки, прикрашені густим заглибленим орнаментом. Розміри деяких таких шпильок перевищують 30 см.

Ключем до розуміння призначення «шпильок» з Гордіївки, можливо, є півметровий виріб з Кленчан (Hänsel 1980, s. 183, rys. 135), який Б. О. Рыбаков розглядає як ритуальний жезл (Рыбаков 1981, с. 255, рис. на с. 253). Л. С. Ключко також вбачає в цих «шпильках» сакральні речі. На її думку, вони імітують веретено, оскільки верхня частина виробу за своєю формою нагадує пряслице (Ключко Л. С. 1998, с. 335; 2003, с. 28). Для визначення функціонального призначення гіпердовгих шпильок, у тому числі з Гордіївки і НМІУ, на наш погляд, цікавим є припущення Г. М. Бузова про використання кістяних молоточкоподібних шпильок епохи ранньої-середньої бронзи. В. Я. Кияшко і Г. М. Бузов розглядають ці шпильки як «індивідуальний «портативний» вівар» (Бузов 1998, с. 3). Крім того, припускають, що деякі великі молоточкоподібні шпильки могли використовувати також як «колючу зброю для жертвопринесень» (Бузов 1998, с. 7).

Незвично великі, як для шпильок, довжина та товщина стрижня виробів з Гордіївки і НМІУ, на нашу думку, є безумовною ознакою того, що ці речі не були звичайними прикрасами або елементами одягу. Раніше ми висловили припущення щодо їхнього можливого використання як парадної або ритуальної зброї (Лысенко, Лысенко 1999; 2025, с. 105; Лысенко и др. 2005). Ще раз зазначимо, що верхня частина стрижня «шпильок» з Гордіївки і НМІУ — від перехрестя до головки — дуже схожа на рукоять і зручно лягає в долоню, а вістря додатково зміцнене куваннями. Т. Ю. Гошко також інтерпретує вироби з НМІУ як стилети (Гошко 2005). Таке розуміння не суперечить можливій інтерпретації речей, що розглядаються, як інсигній влади, що поєднували в собі як владні, так і сакральні функції (Лысенко, Лысенко, Якубенко 2006; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008).

Тип «Гордіївка», ймовірно, сформувався в період VzD (XIII ст. до н. е.) в правобережному лісостепу України, в ареалі подільської групи

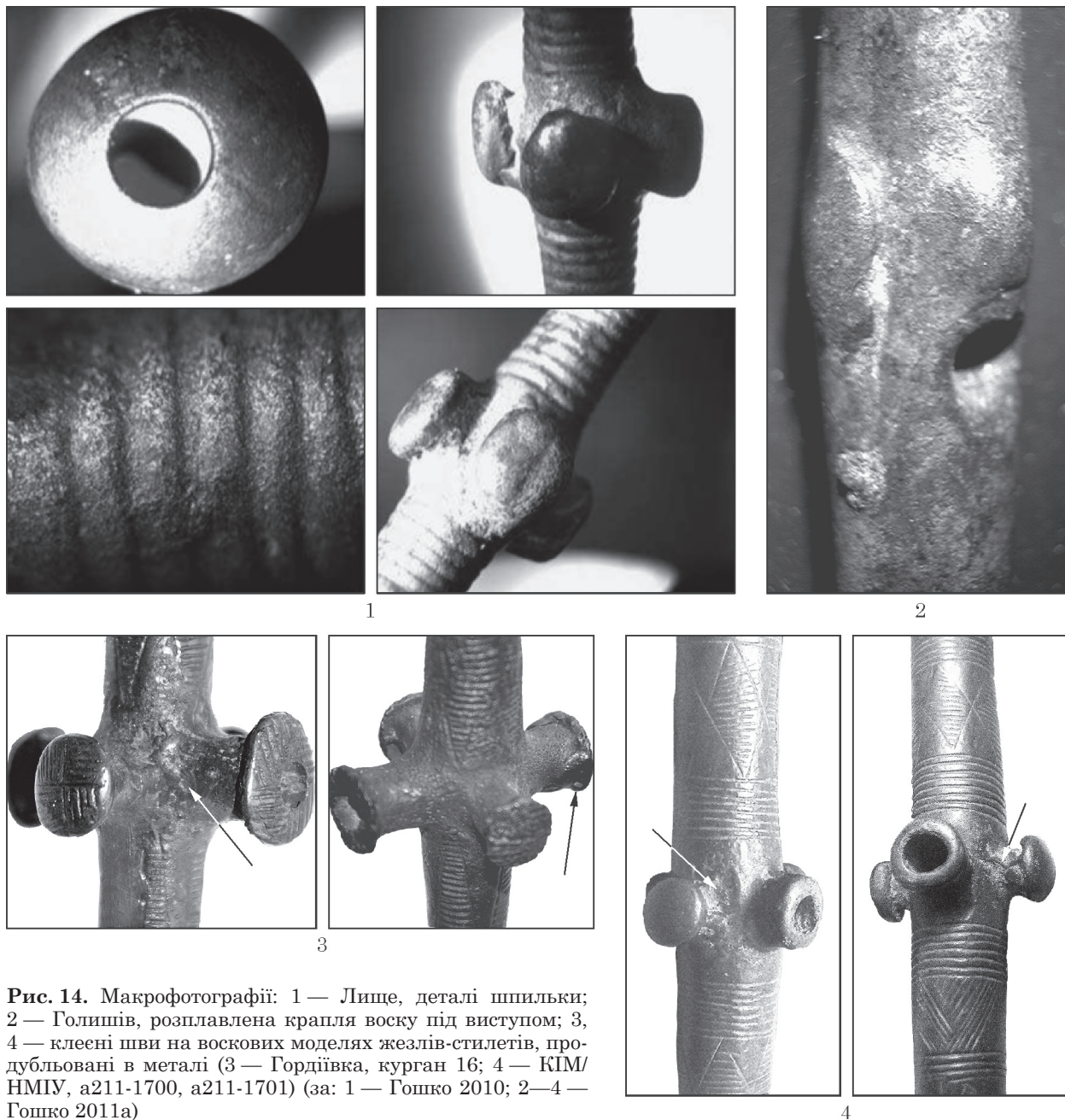

Рис. 14. Макрофотографії: 1 — Лище, деталі шпильки; 2 — Голишів, розплавлена крапля воску під виступом; 3, 4 — клеєні шви на воскових моделях жезлів-стилєтів, продубльовані в металі (3 — Гордіївка, курган 16; 4 — КІМ/НМІУ, а211-1700, а211-1701) (за: 1 — Гошко 2010; 2—4 — Гошко 2011а)

Fig. 14. Macro photographs: 1 — Lyshche, pin details; 2 — Holyshiv, molten drop of wax under the ledge; 3, 4 — glued seams on wax models of stiletto wands, duplicated in metal (3 — Hordiivka 16/1; 4 — KIM/NMIU, a211-1700, a211-1701 (after: 1 — Hoshko 2010; 2—4 — Hoshko 2011a)

комарівської культури ТКК (Лисенко 2015b), під перехресним впливом тшинської культури західного ареалу ТКК (довгі шпильки та шпилькоподібні жезли з пустотілим біконічним наверхшам) та західних груп комарівської культури і культури Ноа (хрестоподібні перехрестя). До КІМ (НМІУ) такі шпильки могли потрапити як із Середнього Подніпров'я (скоріш за все з південної або південно-західної Черкащини), так і з лісостепового Побужжя.

Інтерпретацію шпилькоподібних виробів як колючої зброї зустрічаємо в Східній Європі і для знахідок пізніших періодів. Так, А. Х. Халіков та М. В. Горелік розглядали як стилети біме-

талічні шпилькоподібні вироби, знайдені на могильниках ранньої ананьїнської культури початку раннього залізного віку в Середньому Поволжі (Халіков 1977, с.174—175, рис. 66; Горелік 1993, табл. XI: 58, 58а). Для нашої теми найбільший інтерес мають знахідки з поховань 500 і 576 *Старшого Ахмилівського могильника* (суч. с. Коротні Горномарійського р-ну, Марій Ел). Одна з них, з поховання 500, мала бронзове наверхшам у вигляді невеликої напівсферичної шпильки; на 8 см нижче наверхшам розташоване перехрестя у вигляді бронзового кільця з чотирма виступами. Довжина виробу — 32 см; основний стрижень завдовжки 22 см завершувався корот-

ким сплюснутим лезом. Другий стилет походить з поховання 576 і «представлений лише уламком верхньої частини, тому його загальна довжина не відома. Діаметр стрижня — до 0,9 см. Навершя мідне, у вигляді конічної шляпки. Перехрестя було оформлено трьома мідними штифтиками, вбитими в залізний стрижень. Відстань між перехрестям і навершям 6 см»⁴² (Халиков 1977, с. 175, рис. 66: 2, 6; Горелик 1993, табл. XI: 58а; Гошко 2011, с. 43, рис. 15). Ще у двох стилетів з Ахмилівського могильника (поховання 621 і 892) верхня частина стрижня вище «упору» на середині стрижня (валика на одному і бронзового кільця на іншому стилеті) обмотана наскісок бронзовим дротом (Халиков 1977, с. 175, рис. 66: 4? 5), нагадуючи оформлення «рукоятки» гіпердовгих шпильок-стилетів з «Лубенського скарбу». Довжина цих виробів — 23,5 і 25 см відповідно. А. Х. Халіков знаходить аналогії обох останніх «стилетів» серед бронзових шпильок лужицької культури IV—V періодів бронзи (Кухаренко 1969, табл. XXVIII: 7; XXXIV: 6; XXVII: 7; Hensel 1980, rys. 147: 1).

Формування нового стилю. Розглядаючи походження шпильок з виступами, В. А. Дергачов зазначає, що «враховуючи концентрацію знахідок, можна зробити висновок про походження цих шпильок у Східному Прикарпатті, де їх відливали переважно в майстернях за течією річки Бирлад і верхньої течії Дністра. Їхне поширення в Трансільванії, де вони виготовлялися переважно по верхів'ях річок Сомеш і верхньої течії річки Олт, представляється вторинним» (Dergachev 2002, S. 158, Taf. 116).

І. Бежинаріу також розглядає появу шпильок з виступами в регіоні Верхньої Тиси (в ареалі культури Сучю-де-Сус — Фельшьосоч — Станове) як «східні» впливи. «Для культурного середовища пізньої бронзової доби в регіоні Верхньої Тиси <...> подібні знахідки, хоча і зустрічаються, але є незвичайними, оскільки мова йде про «іноземні» вироби, східного походження. У згаданому районі такі шпильки, найчастіше більші за розміром <...> і зазвичай з диском на стрижні, зустрічаються головним чином у складі великих бронзових кладів (Опайї, Бельтїуг, Тісабездед, Худлово та ін.)» (Bejinariu 2021, p. 259—260)⁴³.

Шукаючи витоки походження шпильок з виступами, А. Флореску зазначає, що «у фазі D по Рейнеке, в районі поширення центральноєвропейської бронзи, що виходить за межі групи Ноа, шпильки з виступами не мають аналогій. На сході цей тип шпильок зустрі-

чається досить спорадично аж до Середнього Подніпров'я, будучи повністю відсутнім між Дніпром та Уралом. А. М. Талльєрен згадує деякі копії на Кавказі» (Florescu A. 1967, p. 88). А. Флореску також висловлює таке припущення: «Враховуючи відносно симетричне географічне положення району Ноа—Сабатинівка щодо Центральної Європи та Кавказу, не є надто ризикованим розглядати цей комплекс у ролі справжньої сполучної ланки між двома важливими металургійними центрами» (Florescu A. 1967, p. 87—88).

На пам'ятках рубежу пізнього бронзового — раннього залізного віку Північного Кавказу і Закавказзя дійсно відзначається досить широкий асортимент різноманітних бронзових шпильок з виступами (Chantre 1887, pl. I; Tallgren A. M. 1930, p. 144, 153, fig. 42; Florescu A. 1967, p. 88, fig. 17: 1, 4; Козенкова 1989, рис. 2; Motzenbäcker 1996, Abb. 12; 15: 12—15; 16: 6—8; Taf. 61: 3—14; Сазонов 2004, рис. 1; тощо). Хронологічно ці вироби уявляються дещо пізнішими, ніж більшість стилістично подібних їм знахідок з Карпато-Дунайського регіону і західної частини Північного Причорномор'я. Частина ж шпильок з виступами належать до ранішого часу, до терського осередку металообробки доби середньої бронзи (Motzenbäcker 1996, Abb. 14; Рындина, Дегтярёва 2002, рис. 60). Однак вони представлені шпильками інших типів, що мають виступи не у вигляді хрестовидно розташованого перехрестя, а декількох (зазвичай трьох) груп протилежних виступів, верхня з яких утворює головку, аналогічну головці кістяних молоточкоподібних шпильок ямної культурно-історичної спільності. Тому можна говорити не про місце формування конкретних типів, а лише про загальні витоки певного стилю.

Разючу схожість окремих елементів, як із низкою кавказьких виробів, так і зі шпильками-жезлами гордіївського типу, мають навершя зі скарбу в печері Нахаль Мішмар в пустелі Негев в Леванті (в південній частині сучасного Ізраїлю). Частина навершів (№ 32; 35; 42; 47; 106; 107; 109; 110; 111; 128) мала «перехрестя» з чотирьох грибоподібних виступів, розташоване дещо нижче головки; на багатьох виробках зафіксовано численні напівсферичні виступи, розташовані рядами (Bar-Adon 1980; Бонгард-Левин и др. 1986, с. 77, рис. 15: 4; Muhle 2008, p. 469—476, Тур 4.1; Авілова 2013, рис. 1: 2; 2: 1—10). Скарб датовано епохою фінального неоліту — ранньої бронзи (IV тис. до н. е.). Л. І. Авілова припускає, що комплекс є скарбом тривалого накопичення; «предмети, відлиті за складною технологією воскової моделі з високолегованих сплавів мідь—миш'як—сурма (наверш'я-булави, штандарти, корони тощо), можливо, являють собою пізніші вироби» (Авілова 2013, с. 41). Багаторядні виступи зафіксовані також на наверші з Царського некрополя Ура (ранньодинастичний III період) і на

42. Фрагмент подібного виробу у вигляді залізного стрижня із трьома бронзовими протуберанцями виявив С. В. Діденко у 2025 р. під час розвідок на Черкащині.

43. Зауважимо, що серед 26 врахованих бронзових шпильок з виступами, тип яких визначено, знайдених на захід від Карпат, 15 належать до типу «Опайї» і характерні лише для регіону Верхнього Потисся.

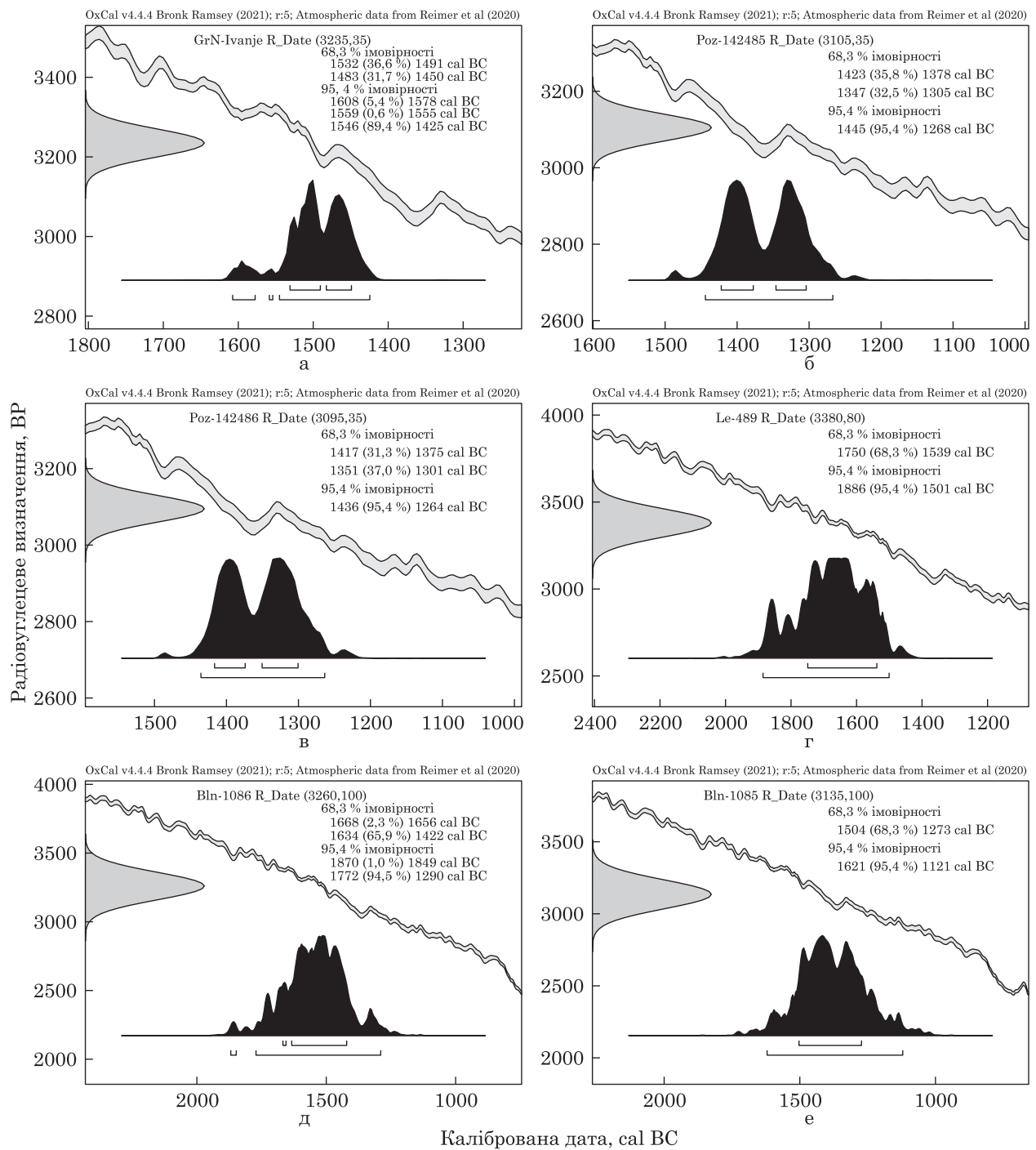

Рис. 15. Калібровані радіовуглецеві дати пам'ятників, на яких були знайдені шпильки з виступами: а — Іванне, курган 2 (GrN-Ivanje); б — Кордишів VIII 3/4, північний скелет (Poz-142485); в — Кордишів VIII, 3/4, південний скелет (Poz-142486); г — Магала, горизонт I (Le-489); д — Магала, горизонт IIa, землянка 3 (Bln-1086); е — Магала, горизонт IIb, яма 87 (Bln-1085)

Fig. 15. Calibrated radiocarbon dates of monuments on which hairpins with protrusions were found: а — Ivanne, barrow 2 (GrN-Ivanje); б — Kordyshiv VIII 3/4, northern skeleton (Poz-142485); в — Kordyshiv VIII, 3/4, southern skeleton (Poz-142486); г — Magala, horizon I (Le-489); д — Magala, horizon IIa, dugout 3 (Bln-1086); е — Magala, horizon IIb, pit 87 (Bln-1085)

двох наверх, що походять із Суз IV (Авилова 2004, рис. 2: 3; 2013, с. 45, рис. 3: 19—21).

Ці близькосхідні паралелі є дуже привабливими, однак для будь-яких далекосяжних висновків на сьогодні нам бракує даних. Можемо лише припустити найбільш загальні реконструкції

напрямку можливих взаємозв'язків, якими гіпотетично можна пояснити імпульси до формування нового стилю в західній частині Північного Причорномор'я, а звідти — і в Карпато-Дунайському регіоні. Як вже було зазначено вище, шпильки з виступами тут до середини пізнього

бронзового віку не відомі. Цим самим періодом (третя чверть II тис. до н. е.) можна датувати і появу в Карпато-Подунав'ї *браслетів* з виступами — з розімкненими кінцями (Hampel 1892, tábla CLXXVII; 1898, рис. на с. 44: а; Bernjakovič 1960, s. 340, taf. XI: 9) і з розімкненими кінцями, що закінчуються двома протилежними спіралями на кожному кінці (Hampel 1898, р. 50—51, рис. на с. 52; Mozsolics 1973, S. 191, 206—207, Taf. 95: 1a—c; 100: 1a—c; 101: 1a—c, 2a—c; суперобкладина; Kovács 1977, S. 97, Taf. 62—63).

Останній тип найбільш цікавий, оскільки в ньому поєднані ознаки спірального стилю, що домінував у пізньому бронзовому віці в Карпато-Дунайському регіоні та прилеглих регіонах Східної Європи, і нового стилю з виступами, який стане одним з домінуючих вже на наступному історичному етапі, в ранньому залізному віці — в пізній гальштатський, латенський і пізньоантичний періоди (представленим у різних категоріях прикрас — різноманітних фібулах, підвісках, намистинах, кільцях, браслетах тощо) (Лысенко С. С. 2020; 2021b; 2023).

На можливий близькосхідний напрям контактів, окрім шпильки з виступами з поховання Іванне 2/4, вказує також і інша шпилька, що походить з цього самого кургану. У похованні Іванья 2/1 було виявлено шпильку з конічною головкою, прикрашеною радіальними лініями, що розходяться від вершини конуса. Аналог цієї шпильки В. І. Ключко знаходить у стародавніх асирійських похованнях в Ашшурі (Müller-Karpe 1980, Taf. 104: 18, 21; Ключко 2011, с. 117, рис. 6: 1, 2). Цю знахідку дослідник пов'язує з «*Бузьким торговельним шляхом*», «який з'єднував через басейни річок Західний Буг і Південний Буг (Бог) Чорне та Балтійське моря. Посередництвом цього торговельного шляху балтійський бурштин⁴⁴ потрапляв аж у Східне Середземномор'я, а середземноморські металеві вироби потрапляли на Поділля» (Ключко 2011, с. 114, рис. 1). Розвиваючи далі свою думку, В. І. Ключко вважає, що Північне Причорномор'я було пов'язане зі Східним Середземномор'ям морським шляхом. «*Плавали цим шляхом, скоріше за все, моряки з Лувії (південний схід Малої Азії) та Сирійського узбережжя і саме їх речі знайдені на Поділлі та в Криму*» (Ключко 2011, с. 118, рис. 11)⁴⁵.

44. Зазначимо, що бурштин (сукцинит) з Прибалтики майже нічим не відрізняється від бурштину з Волинського Полісся. Тому питання про те, звідки відбувався його імпорт на південь, залишається відкритим (Березанська, Ключко 2011, с. 60; Ключко 2011, с. 114; Лысенко 2015, с. 225). Отже, Рівненщина, де розташований могильник Іванья, могла бути не транзитною, а кінцевою «станцією» на одному з відгалужень «Бузького торговельного шляху».

45. На жаль, половина речей, які В. І. Ключко використовує для доведення своєї (на наш погляд, досить ймовірної) гіпотези, походить з незаконних грабінницьких розкопок і їхню локалізацію не можна вважати достовірною.

Балтійсько-Чорноморський шлях міг функціонувати не тільки за системою Південного Бугу, але й за системою Дністра, верхів'я якого близько підходять до верхів'їв Західного Бугу, а також за системою Нижній Дунай — Прут / Сірет — Верхнє Подністров'я, охоплюючи ареал поширення найраніших шпильок з протуберанціями. Поява останніх датована не пізніше XV ст. до н. е. і збігається з ареалами західних і південно-західних груп комарівської культури тшинецького культурного кола (волинської, галицької, молдовсько-буковинської), сприйняте населенням східного ареалу культури Ноа вже на етапі її формування.

Наприкінці зазначимо, що ареали поширення прикрас певного стилю далеко не завжди збігаються з ареалами поширення домінуючих керамічних типів, відповідно до яких було виділено певні археологічні культури. Ці речі надкультурні та значно більш чутливі до змін зовнішніх впливів, пов'язані з примхами моди, змінами у покрої одягу та з багатьма іншими важко вловимими чинниками.

Висновки. Згідно з наявними матеріалами найдавнішим датованим комплексом, що містить відомості про шпильку з чотирма виступами, є курган 2 комарівської культури біля с. Іванне на Рівненщині, розташований на одному з відгалужень «Бузького торговельного шляху». Кілька шпильок походять із нижніх шарів поселень культури Ноа (період Ноа I), які містять певну кількість посуду з ознаками молдовсько-буковинської групи комарівської культури тшинецького культурного кола («Білий Потік—Костіша»).

Більшість шпильок із чотирма виступами у Північному Причорномор'ї пов'язана із пізніми шарами поселень культури Ноа (період Ноа II), розташованими у Румунській Молдові, Бессарабії, Північній Буковині та південно-східній Галичині. Крім того, певна концентрація шпильок із чотирма виступами спостережена в північній частині ареалу галицької групи й у волинській групі комарівської культури, на територіях, куди культура Ноа ніколи не доходила. Крім супутніх матеріалів, синхронізувати знахідки пізньої комарівської культури та горизонту Ноа II дозволяють радіовуглецеві дати, отримані щодо поховання Кордишів 3/4 та зольнику 3 поселення Магала.

У Північному Причорномор'ї було знайдено всього шість кістяних шпильок із виступами. Всі вони є різними варіантами одного типу та, на думку багатьох дослідників, імітують бронзові оригінали. Всі ці шпильки знайдено на поселеннях культури Ноа у південно-західній частині Північного Причорномор'я — від Верхнього Подністров'я до лівобережжя Нижнього Дунаю. За межами регіону відома лише одна кістяна шпилька цього типу, яка походить з поселення Кастанас у Північній Греції.

Ареал поширення бронзових шпильок із трьома протуберанцями обмежений лише Північним Причорномор'ям; на захід від Карпат такі вироби не відомі. Більша частина шпильок із трьома виступами, вірогідно, може бути пов'язана із пізніми горизонтами киево-черкаської групи комарівської культури (зокрема, із білогрудівським); однак жоден із цих виробів не було знайдено у достовірному закритому комплексі.

Поява шпильок із виступами у Північному Причорномор'ї, ймовірно, відноситься до XV ст. до н. е., найбільше поширення — до XIV—XIII ст. до н. е.; окремі прояви «доживали» у Середньому Подніпров'ї до передскіфського часу (X—IX ст. до н. е.).

Каталог

ШПИЛЬКИ З ВИСТУПАМИ НА СТРИЖНІ З ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Байса, ур. Дялул Байса (Румунія, жудець Ботошані, комуна Міхай-Емінеску; рум. *Baisa / Dealul Baisa*; рис. 2: 16); випадкова знахідка (культура Ноа?) Серед випадкових знахідок різних періодів виявлено бронзову шпильку (1), віднесено до культури Ноа. Знахідки зберігаються в Музеї жудеця Ботошані (М. J. B.) (Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 181; Șadurschi 1989, p. 166).

1. *Шпилька бронзова* з трьома виступами на стрижні; фрагмент (М. J. B., № 896). Збереглася тільки незначна частина стрижня з протуберанцями; головка і кінець голки відсутні; стрижень зашліфований першовідкривачами. Форма виступів — округло-конічна. Довжина фрагмента — 53 мм; діаметр — 7 мм (рис. 3: 5; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 181; Șadurschi 1989, p. 166, fig. 6: 2; Dergachev 2002, S. 258).

Белень (Белені), ур. Редіу (Румунія, жудець Галац, комуна Белень; рум. *Băleni / Rădiu*; рис. 2: 21); скарб (культура Ноа). Скарб було виявлено випадково навесні 1963 р. в лесовому ґрунті на глибині 0,60 м. Містив 269 різноманітних предметів загальною масою майже 4 кг; до складу скарбу входила шпилька з виступами (1). Матеріали зберігаються в Музеї Галаца (Dragomir 1967, p. 89; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 73—74; Morintz 1978, p. 181; Hochstetter 1981, S. 258). Скарб містить вироби, характерні для культур Ноа, Сабатинівка і Кослоджень (Morintz 1978, p. 181); датований XIII ст. до н. е. (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 51, 74).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою. Головка і верхня частина шийки «перфоровані» косим отвором. Форма виступів підциліндрична⁴⁶. Довжина — 109 мм (рис. 7: 7; Dragomir 1967, p. 90, fig. 6: 3; Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 74: 49; 1978, Taf. 53: 90; Morintz 1978, p. 181, fig. 103: 9; Hochstetter 1981, S. 258, N 26, Abb. 3: 5).

46. Таку форму виступів наведено на рисунку в публікації І. Т. Драгоміра (1967). У наступних перепублікаціях форма виступів «перетворилася» на напівсферичну.

Бербоаса, ур. Дялул Бербоаса або Церковний пагорб (Румунія, жудець Бакеу, комуна Ончешть; рум. *Bârboasa / Dealul Bârboasa, Dealul Bisericii*; рис. 2: 24); поселення (культура Ноа). Розкопки проведено в 1961—1964 рр. М. Флореску і В. Кепітану; досліджено площу близько 1200 м². Розкопано три зольники культури Ноа, виділено два рівні поселення — Ноа I і Ноа II. Зафіксовано наявність кераміки культур Монтеору і пізньої «Білопотік—Костіша» (комарівської), частіше в нижньому шарі і дещо рідше у верхньому. Шпильку з виступами (1) віднесено до горизонту Ноа I. Колекція зберігається в музеї в Бакеу (Florescu M., Căpitanu 1968, p. 35—46; Florescu A. 1991, p. 29—30, N 31/N, 6, fig. 104A: 1, 6, 7, 10).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня; головка відламана. Форма виступів підсферична (рис. 5: 4; Florescu A. 1991, p. 29, fig. 104A: 10; Dergachev 2002, S. 258).

Бовшів II, ур. Сулива (Івано-Франківська обл., Галицький р-н⁴⁷; рис. 2: 9); поселення (культура Ноа)⁴⁸. Поселення виявив у 1961 р. В. Д. Баран, який протягом 1962—1964 рр. проводив тут розкопки. Площа пам'ятки перевищує 3 га; розкопано 2700 м². Знахідки представлено матеріалами культур лінійно-стрічкової та шнурової кераміки, культури Ноа, черняхівської культури, ранньослов'янського і давньоруського періодів (Баран 1962; 1964; 1981, с. 21, рис. 3; Баран, Гопкало 2006, с. 53, рис. 2: а; Крушельницька 2006, с. 15, 32). З культурного шару походять також фрагменти посуду комарівської культури (Баран 1962, с. 2; 1964, с. 23). Серед індивідуальних знахідок до культури Ноа віднесено кістяні шпилька (1) і псалій (Свешніков 1974, с. 200, рис. 52: 3, 8).

1. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на верхній частині стрижня і незначним валикоподібним потовщенням торця стрижня, що утворює слабо виражену головку. Від центру головки до зони виступів проходить поздовжній отвір⁴⁹. Форма виступів — напівсферична. Вістря стрижня відламано (рис. 9: 3; Свешніков 1974, рис. 52: 3; Dergachev 2002, S. 204, 257—258, Taf. 73: A 462).

Борочиче (Борочичі) (Волинська обл., Грохівський р-н; рис. 2: 3); випадкова знахідка (комарівська культура?) Біля села знайдено фрагмент бронзової шпильки (1). Обставини знахідки та місце зберігання в джерелах не вказані.

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на верхній частині стрижня і грибоподібною напівсферичною головкою без отвору. Форма виступів — підциліндрична. Нижня частина стрижня відламана (рис. 4: 5; Маркус, Охрименко 2010, с. 429, рис. 4.19: 3; Маркус 2011).

Велень (Велені), ур. Ла Моара або Ла Морішке (Румунія, жудець Васлуй, комуна Велень; рум. *Văleni / La Moară, La Mărișcă*; рис. 2: 17); поселення (культура Ноа). Розкопки на поселенні були проведені в 1959—1963 рр. експедицією Музею історії Румунії під керівництвом О. Вульпе, В. і М. Урсакі. Розкопано близько 800 м². Виявлено залишки житла культури Ноа. Знахідки представлено матеріалами

47. Назви та межі районів України вказано до адміністративно-територіальної реформи 2020 р.

48. У польському перекладі статті М. Ю. Малеева пункт помилково названо «Vovšev» (Malejew 2006, p. 184).

49. І. К. Свешніков зображує вихід отвору нижче зони виступів, В. А. Дергачов — безпосередньо в отворі з виступів.

культури Ноа (Ноа II) і дакійського часу. Колекції зберігаються в Музеї історії в Романі (Ursachi 1968, p. 117—123; 1970, p. 265, Florescu A. 1991, p. 140—141, N 584/N, 5, fig. 102A; Dergachev 2002, S. 258). З керамікою культури Ноа може бути пов'язана *бронзова шпилька* (1).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і грибоподібною головкою. Між головкою і протуберанцями прикрашена прорізним «шаховим» орнаментом. Виступи підциліндричної (?) форми⁵⁰. Довжина шпильки — 21,7 см (рис. 8: 1; Ursachi 1968, p. 117, fig. 4: 5; 1970, p. 265, fig. 1: 3; Hochstetter 1981, S. 257, Abb. 4: 10; Florescu A. 1991, p. 141, fig. 102—A: 10).

«Галичина» («Верхне Подністров'я»); випадкова знахідка (комарівська культура?) Я. Пастернак наводить зображення шпильки з виступами (1) на рисунку «Бронзові вироби висоцької культури (за Л. Козловським)» (Пастернак 1961, с. 422). М. С. Бандрівський та Л. І. Крушельницька згадують цю шпильку (за підписом «Верхне Подністров'я») серед матеріалів раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 3: 6; Бандрівський 2014, рис. 73: 8).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і округло-приплюснутою шляпкою без отвору. Велика частина стрижня відламана. Форма виступів — підциліндрична із закругленими торцями (рис. 5: 7; Пастернак 1961, рис. на с. 422).

«Галичина» («Ruś Czerwona»; «Südostpolen»); випадкова знахідка (комарівська культура?) В археологічному кабінеті Ягеллонського університету в Кракові зберігалася депаспортизована шпилька з виступами (1). Обставини виявлення і місце знахідки невідомі (Kostrzewski 1924, s. 202, N 61; Kozłowski 1928, s. 55; Sulimirski 1938, S. 137, Abb. 2: d; Hochstetter 1981, Abb. 3: 2).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і грибоподібною напівсферичною головкою з косим отвором. Виступи грибоподібною форми зі сплюсненими торцями (рис. 7: 6).

Ю. Костжевський зіставляв цю шпильку зі шпилькою з Улашківців—Озерян і вважав, що вона походить з поховання, яке він відносив до другого періоду епохи бронзи, поряд з похованням комарівської культури в Беремянах і похованням з Улашківців (Kostrzewski 1924, s. 198, 202).

Гирбовец, ур. Забаряска (Румунія, жудець Галац, комуна Гідіджен; *Gîrbovăț, Gârbovăț / Zabareasca*; рис. 2: 20); поселення (культура Ноа). Розкопки на поселенні проведені в 1960—1963 рр. А. Флореску. Матеріали віднесено до горизонту Ноа I. Є фрагменти посуду з елементами культур Монтеору, пізньої «Білопотік—Костіша» (комарівської), Тей, Вітенберг. Серед прикрас виявлено дві шпильки з виступами — бронзову (1) та кістяну (2). Колекції зберігаються в музеї в Текуче (Florescu A. 1991, p. 69—73, N 244/O, 7; Dergachev 2002, S. 258).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні; головка обламана. Виступи підконічної форми із закругленим торцем (рис. 5: 6; Florescu A. 1967, p. 88, fig. 17: 7; Hochstetter 1981, S. 240, 258, N 33, Abb. 5: 8; Florescu A. 1991, p. 72, fig. 107A: 6).

2. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні. Ділянка стрижня вище протуберанців

плавню розширюється і переходить в слабо виражену маленьку грибоподібну головку. Форма виступів — напівсферична. Стрижень дугоподібно вигнутий (рис. 9: 2; Florescu A. 1967, p. 77, fig. 10: 7; Hochstetter 1981, S. 240, 256, N 4, Abb. 2: 3; Florescu A. 1991, p. 72, fig. 139—A: 6).

Гіндешти (Молдова, Флорештський р-н, рум. *Ghindești*; рис. 2: 25); поселення (культура Ноа). У 1956—1957 рр. А. І. Мелюковою були проведені розкопки трьох зольників культури Ноа. У зольниках 3 і 4 знайдено серію різноманітних прикрас, зокрема дві шпильки з виступами — бронзову (1) та кістяну (2). (Мелюкова 1961: 30—31; Дергачев 1975, с. 26, рис. 10: 14—23; 1986, с. 158, рис. 45)⁵¹.

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами⁵². Опис знахідки відсутній. На думку К. Берняковича, її можна порівняти зі шпилькою з Обави (?)⁵³ (Bernjakovic 1960, S. 342; Hochstetter 1981, S. 258, N 34).

2. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні, верхня частина якого чотиригранна в перетині та розширюється вгору, без чітко виділеної головки. Виступи напівсферичної форми. Нижче виступів стрижень круглий в перетині; кінець стрижня обламаний (рис. 9: 4; Мелюкова 1961, с. 7, рис. 9: 1; Florescu A. 1967, p. 76, fig. 9: 6. Hochstetter 1981, S. 240, 256, N 3, Abb. 2: 2; Дергачев 1986, рис. 45: 11; Dergachev 2002, S. 204, 257, Taf. 73: A 461).

Глинськ (Львівська обл., Жовківський р-н; рис. 2: 7), випадкова знахідка (комарівська культура?) Шпильку з виступами (1) знайдено на початку ХХІ ст. під час досліджень околиць Крехівського монастиря; віднесено до висоцької культури (Крушельницька, Чайка 2006; цит.: за Бандрівський 2006, с. 74—75).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і усічено-біконічною головкою. Від верхнього торця головки до зони виступів проходить поздовжній отвір, що виходить нижче виступів. Головка і ділянка стрижня між головкою і протуберанцями прикрашені заглибленим орнаментом. Форма виступів — підциліндрична або усічено-конічна (рис. 7: 2; Бандрівський 2006: 74—75, рис. 2: 1).

Голишів (Волинська область, Луцький район; рис. 2: 4), випадкова знахідка (комарівська культура?) У Волинському краєзнавчому музеї в Луцьку зберігається *шпилька* (1), що нагадує шпильку з Іванне 2/4 (Гошко 2011а, с. 54; Маркус 2011).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і незначним потовщенням на торці стрижня, що утворює слабо виражену головку. Від центру головки до зони виступів проходить отвір, що виходить нижче одного з виступів. Посередині довжини отвору — затік. Форма виступів — подовжено-округла. Шпилька від середини до вістря плавню вигнута. Відлита за восковою моделлю. Довжина шпильки — 12 см. Отвір на головці загальна довжина отвору — 3 см; ширина отвору на головці — 0,4 см, на виході — 0,2 см (рис. 4: 2;

51. З яким із комплексів пов'язана кістяна шпилька з протуберанцями, за опублікованими матеріалами нам встановити не вдалося.

52. А. Хокстеттер помилково позначив місце знахідки шпильки як «Hindești» і локалізував його на рис. 1 як окремий пункт.

53. Імовірно, за наявності чотирьох виступів, але не додаткового диска, як на шпильці з Обави III (?)

Гошко 2010, с. 482, ан. 196, рис. В.4: 8; 2011а, с. 56—57, ан. 196, рис. 18: 7; 19: 1; 2011b, с. 192, ан. 196, рис. 12: 196).

Гордіївка (Вінницька обл., Тростянецький р-н; рис. 2: 27); курганний могильник (комарівська культура, подільська група). Могильник було виявлено 1984 р. співробітниками філії інституту Укргіпродгосп; в 1985 р. обстежений експедицією Вінницького обласного музею на чолі з Б. І. Лобаєм, який розкопав тут у 1986 р. 25 курганів (Лобай 1986). У 1987—1988 рр. розкопки могильника продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з С. С. Березанською. Всього було розкопано 38 курганів, в яких виявлено 40 поховань доби пізньої бронзи. Дослідники відзначають тривалий період існування могильника — XV/XIV—XI/X ст. до н. е. У кургані 16 було виявлено дві гіпердовгі «шпильки-желези» (1), які лежали біля кистей рук у залишках дерев'яного футляра; скелет лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на південний схід (Лобай 1986; Березанська, Лобай 1994; Клоčko 1998; Berезanskaja, Klochko 1998; Березанская 1999; Березанская, Клоčko 2011; Слюсарська 2011; Лысенко 2015). В. І. Клоčko відносить курган 16 до горизонту *Hord. II* (*Горд. II*; BD—НаА₁/1300—1200 рр. до н. е.) (Клоčko 1998, S. 343—351; Березанська, Клоčko 2011, с. 66, 74).

1. *Шпилькоподібні жезли-стилетти бронзові з біконічною головкою і чотирма хрестоподібними виступами у верхній частині* (2 екз.) Стрижні круглі в перетині. Верхня частина «шпильок» всередині порожниста⁵⁴. Верхня половина шпильок прикрашена вигравіруваним орнаментом — головки покриті «ялинковим» орнаментом, нижче розташовані заштриховані гострокутні зигзаги. Довжина шпильок — 44 і 46 см, діаметр головки — 3 см, перетин стрижня — 1 см, довжина хрестоподібних виступів — 0,9—1 см, їхній діаметр — 0,6 см, діаметр отвору в головці і верхній частині шпильки — 0,6 см, діаметр отвору у виступах — 0,4—0,5 см. Глибина порожнини в одному виробі сягає 23 см, в іншому — 21,5 см (рис. 11: 3—4; 12; Лобай 1986, табл. XXXI: 1, 2; Березанська, Клоčko 2011, с. 19, рис. 27; Гошко 2011, с. 41—43, рис. 14: 1).

Гоща (Рівненська область, Гощанський район; рис. 2: 6); випадкова знахідка (комарівська культура?) Шпильку з виступами (1), знайдену біля с. Гоща, представив І. Я. Маркус 2011 р. у доповіді на археологічній конференції у Вінницькому краєзнавчому музеї (Маркус 2011). Подробиці виявлення невідомі.

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами у верхній частині стрижня і кільцеподібною головкою*. Виступи мають усічено-конічну форму. Вістря стрижня відламане (рис. 9: 1; Маркус 2011; Лысенко С. С. 2021а, с. 200, рис. 40: 2).

Іванне, ур. Могилки (Рівненська обл., Дубенський р-н; рис. 2: 1); курганний могильник (комарівська культура, волинська група). Перші знахідки зі зруйнованих курганів комарівської культури на могильнику були здійснені в 1930-х ррр. У 1966 р.

54. На рисунку, виконаному П. Л. Корнієнком, що вміщений до звіту Б. І. Лобая (1986), а також у монографіях С. С. Березанської та В. І. Клоčko (1998; 2011) порожнистою показано тільки верхню частину стрижня шпильки до протуберанців. Т. Ю. Гошко було доведено, що порожнистою є також верхня половина стрижня нижче перехрестя (Гошко 2011, с. 41—43, рис. 14: 1).

І. К. Свешніков розкопав курган 2, під насипом якого було виявлено два дерев'яних склепи. Один з них («місце кремації») містив залишки трьох похованих (№ 1—3; кремація на місці та два тілопокладення), другий — ще двох (№ 4, 5; кремації). В останньому комплексі знайдено шпильку з виступами (1), яка лежала між скупченням кісток поховання 4 і стовпом в південній частині ями (Свешніков 1966, с. 15—25; Свешников 1968; Бунятян 2021, с. 206—207, рис. 37—38).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без чітко вираженої головки*. Верхня частина стрижня вище виступів підквадратна в перетині; нижче виступів втрижень круглий в перетині. Від торця стрижня до зони виступів проходить отвір, що виходить нижче виступів. Виступи овальні в основі, подовжено-округлі. Шпилька від середини до вістря плавню вигнута (рис. 4: 1; Свешніков 1966, табл. X: 2; Свешников 1968, с. 164, рис. 4: 2; Крушельницька 2006, с. 146, рис. 56: 8; Makarowicz 2010, rys. 3.18: 17).

Радіовуглецева дата кургану 2: GrN-Ivanje (дерево), «1285 ± 35 р. до н. е.» (Свешников 1968, с. 167; 1990, с. 86; Березанская 1982, с. 21); 3235 ± 35 conv. BP (László 1993, tab. 1: 2; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, p. 288, tab. 4: 3; Makarowicz 2010, tab. 1.9: 4)⁵⁵, 1σ cal. 1532—1491, 1483—1450 BC, 2σ 1608—1578, 1559—1555, 1546—1425 cal. BC (рис. 15: 1)⁵⁶.

«Катеринослав» (колекція Поля; «Катеринославська губернія»; «Подніпров'я»; «Дніпропетровський історичний музей») (рис. 2: 32); депаспортизовані знахідки (сабатинівська культура?) У *«Каталоге коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе»* наведено фотографії і короткий опис двох бронзових шпильок з виступами (1; 2), датовані *«епохою переселення народів»* (Мельник 1893, с. 78, 96). А. М. Тальгрєн відніс ці шпильки до епохи бронзи, датувавши їх періодом раннього Гальштату (Tallgren 1926, p. 207). Обставини знахідок цих речей невідомі⁵⁷. *«Про походження багатьох <...> предметів не збереглося не тільки документальних звісток, але і скільки-небудь точних переказів; більшість їх записані просто знайденими в курганах Катеринославського і Верхньодніпровського повітів, інші позначені тільки номерами»* (Мельник 1893, с. 77).

1. *Шпилька бронзова з чотирма хрестовидно розташованими виступами у верхній частині стрижня і грибовидною напівсферичною головкою* (колекція Поля, № 276; ДІМ-580). Верхню частину просвердлено поздовжньо від головки до зони виступів, виходячи нижче протуберанців. Верхня частина стрижня вище і нижче виступів багато прикрашена гравірованим орнаментом у вигляді груп горизонтальних ліній і заштрихованих ромбів. Виступи мають під-

55. У згаданих публікаціях радіовуглецеві дати, отримані в 1960-ті рр. й опубліковані у вигляді *«рік до н. е.»*, були переведені в умовні дати BP за допомогою додавання до опублікованих дат «до н. е.» 1950-ти років.

56. Тут і далі у разі, коли не вказано джерело публікації каліброваної дати, калібрацію проведено у програмі OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey (2021); r:5; Atmospheric data from Reimer et al (2020).

57. М. М. Тальгрєн позначив локалізацію знахідок як *«gouvernement d'Iékat»* (Tallgren 1926, p. 207); А. Хокстеттер — як *«Provinz Iekat (Jekaterynostaw)»* (Hochstetter 1981, S. 257, 258).

циліндричну форму зі сплюсненими торцями. Стрижень між головкою і виступами, судячи з фотографії, підквадратний в перетині. Вістря стрижня відламане. Довжина шпильки — 21 см (рис. 8: 2; Мельник 1893, с. 96, № 276, табл. X: 276; Tallgren 1926, р. 207, fig. 110: 1; Черных 1976, с. 128, 291, ан. 4315; табл. XL: 24; Hochstetter 1981, S. 257, T 14, Abb. 4: 9)⁵⁸.

2. *Шпилька бронзова* з трьома виступами у верхній частині стрижня і злегка приплюсненою маленькою кулястою головкою (колекція Поля, № 275). Між головкою і виступами, ближче до головки, в площині, яка перпендикулярна до осі стрижня, розташований диск; нижче виступів — вушко. Виступи мають грибоподібну форму з округлими шляпками. Довжина шпильки — 25 см (рис. 10: 2; Мельник 1893, с. 96, № 275, табл. X: 275; Tallgren 1926, fig. 110: 2; Hochstetter 1981, S. 258, N 28, Abb. 5: 4)⁵⁹.

Келеберда (Полтавська обл., Кременчуцький р-н; рис. 2: 31); випадкова знахідка (комарівська культура?) Т. Сулімирський та А. Хокстеттер наводять поодинокі знахідки шпильки з виступами (1), виявлену біля с. Келеберда. Поруч були також знайдені «бронзові вироби напівскіфського характеру» («*Bronzen von halbkyththischem Charakter*») (Sulimirski 1938, S. 137; Hochstetter 1981, S. 257, № 20).

1. *Шпилька бронзова* з трьома виступами у верхній частині стрижня і грибоподібною напівсферичною головкою з косим отвором. Виступи мають підциліндричну форму із заокругленими торцями (рис. 3: 4; Sulimirski 1938, S. 137, Abb. 2: e; Hochstetter 1981, S. 257, N 20, Abb. 3: 3).

«Київський історичний музей» (КІМ) («Середнє Подніпров'я»; «Національний музей історії України» — НМІУ); депаспортизовані знахідки (комарівська культура?) У фондах НМІУ⁶⁰ зберігаються три шпильки з виступами (1—3) і два шпилькоподібні жезли-стилет (4). Імовірно, ці знахідки можуть бути пов'язані із Середнім Подніпров'ям або з прилеглими районами Східної Волині та Поділля (Тереножкин 1961, с. 167, рис. 111: 5—7; Лысенко и др. 2005, с. 160—166).

1. *Шпилька бронзова* з трьома виступами на стрижні і кулястою головкою (НМІУ, Б28-2113). Нижня частина стрижня згорнута в петлю. Виступи мають підциліндричну форму із заокругленими торцями. Місце знахідки невідоме⁶¹ (рис. 3: 7; Лысенко и др. 2005: 161, рис. 16: 7).

58. У низці більш пізніх публікацій наведено дещо спотворене зображення цієї шпильки, позначеної як «Дніпропетровський музей» (Шарафутдинова 1987, с. 74, рис. 2: 10; Ключко 1994, рис. 35: 17; Маркус, Охріменко 2010, рис. 4.19: 2).

59. На рисунку в монографії А. М. Тальгрена зона виступів при порівнянні з фотографією виявляється зрушеною дещо вгору, ближче до диска. У цій статті розміщення всіх деталей шпильки підігнано до фотографії в публікації колекції Поля 1893 р.

60. Кодування інвентарних номерів перерахованих у статті речей за каталогами, що зберігаються у НМІУ, таке. Дореволюційні каталоги: «і. м.» — «Імператорський музей»; «К. Ж. К.» — Каталог Вищих жіночих курсів; «ун» — Університетський каталог. З 1935 р.: «ас» — «антично-скіфський відділ. Після 1945 р.: «а» — відділ первісної археології (камінь, бронза), «Б» — скіфо-античний відділ.

61. Шпильку в музеї поміщено у вітрину, присвячену чорноліській культурі. Оскільки шпилька перебуває в експозиції, виконати детальне графічне зображення цього виробу нам не вдалося.

2. *Шпилька бронзова* з трьома виступами на стрижні і подовжено-конічною головкою (НМІУ, а211/1702; старі номери: 32344 або 92344?) Стрижень круглий в перетині, вістря відламане. Протуберанці мають грибоподібну форму. Довжина частини виробу, що збереглася, — 20,9 см. Висота головки — 1,7 см, діаметр біля основи — 0,9 см. Діаметр стрижня під головкою — 0,6 см, в місці зламу — 0,4 см. Розмах протуберанців — 1,5 см, висота — 0,5 см, діаметр — 0,4—0,45 см, діаметр шляпок — до 0,7 см. Протуберанці розташовані в 6,4 см від шляпки. Місце знахідки невідоме⁶² (рис. 3: 1; Тереножкин 1961, с. 167, рис. 11: 6; Лысенко и др. 2005, с. 160, рис. 6: 3).

3. *Шпилька бронзова* з трьома виступами, фрагмент (НМІУ, Б28-5211; старі номери: К. Ж. К. 1352, с. 53; ас23485). Верхня частина і вістря стрижня відламані. Стрижень круглий в перетині. Протуберанці злегка вигнуті, з округленими кінцями. Довжина частини виробу, що збереглася, — 17,2 см. Діаметр стрижня в районі протуберанців — 0,45 мм, в місці зламу — 0,28 см. Вище протуберанців стрижень зберігся на 2,3 см. Розмах протуберанців — 1,5 см, довжина — 0,6—0,7 см (кінець одного виступу відламаний). На протуберанцях збереглися сліди ливарних швів (від воскової моделі?) Місце знахідки невідоме. Придбана «на средства, отпускаемые музею, из собрания В. В. Хвойки» (рис. 3: 3; Тереножкин 1961, с. 167, рис. 11: 7; Лысенко и др. 2005, с. 160—161, рис. 6: 4).

У 1926 р. А. М. Тальгрэн, описуючи шпильки, знайдені в Північному Причорномор'ї, згадував кілька зразків виробів з виступами на стрижні. Два з них походять з колекції О. М. Поля (№ 275—276; див. «*Катеринослав*»). Серед інших зразків: «один, схожий на Poll 275, з трьома виступами, фрагментарний, з колекції Кундеревича. Третя ідентична шпилька, також фрагментарна, походить з Соханової, округу Канева (Univ. K. 43)» (Tallgren 1926, р. 207). Не можна виключати, що йдеться про дві задані вище фрагментовані шпильки з трьома виступами з колекції КІМ/НМІУ.

4. *Шпилькоподібні жезли-стилети бронзові* з хрестовидним перехрестям (2 екз.) (НМІУ, а211/1700 і а211/1701). Місце знахідки невідоме. Довжина досягла 47 см. Головки і більша частина стрижня виробів прикрашені багатим поглибленим орнаментом (рис. 11: 5, 6; 13; Лысенко и др. 2005, рис. 9—11; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2006; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008). Металографічний аналіз обох виробів проведено Т. Ю. Гошко. Згідно з її висновком для виготовлення шпильок були сформовані воскові моделі на дерев'яній основі. Після відливання обидві шпильки були прокуті з метою витягування і зміцнення вістря, свідченням чого є значне збільшення його твердості. Орнамент виконано в техніці карбування і гравіювання; гравіювали поперечні і поздовжні лінії, карбували всі інші (Гошко 2005, с. 236).

а) *Шпилькоподібний жезл-стилет з хрестоподібним перехрестям* (НМІУ, а211/1700). Довжина виробу — 46,6 см. Розламаний на три частини, що стикаються між собою; патина в нижній частині голки сточена — це дає підставу припустити, що початкова довжина була не менше 47 см. Головка біконічна, з «кнопкою» зверху. Кнопка у вигляді перевернутого усіченого конуса зі знятою по краю фас-

62. Можливо, шпилька походить із с. Сахнівка Канівського р-ну Черкаської обл. (див. нижче).

кою. Загальна висота головки — 2,4 см; висота кнопки — до 0,4 см. Діаметр головки — $2,32 \times 2,37$ см; діаметр кнопки — 1,2 см. Нижня частина головки плавно переходить у стрижень. Діаметр стрижня під головою — 1,6 см, на першому зламі — 1,2 см, на другому — 0,7 см; далі стрижень плавно звужується до вістря. Перехрестя розташоване в 10,6 см від верху головки. Перехрестя має вигляд двох грибоподібних виступів, розташованих один навпроти одного, і двох аналогічно розташованих порожнистих циліндра, які в розрізі утворюють трубку. Ця «трубка» як би проходить тіло шпильки наскрізь. Габарити перехрестя з грибоподібними головками — 3 см; циліндричного — 2,9 см. Висота «грибків» — 0,7 см, діаметри їхніх головок — $0,9 \times 1,02$ і $0,96 \times 0,97$ см; діаметри ніжок — 0,7 і 0,55 см відповідно. Висота трубок — 0,65 см, діаметр — 1,1 см, діаметр отвору — 0,6 см. Верхня частина головки шпильки на глибину до 8 см порожниста; діаметр отвору у верхній частині — 0,67 см; зсередини головки порожнина розширюється до 1,2 см в діаметрі. Ще одна порожнина наявна в центральній частині стрижня нижче перехрестя; діаметр порожнини сягає 0,8 см; довжина — не менше 7,2 см; мабуть, вся верхня половина стрижня була зсередини порожнистою, але заплавилася внаслідок ливарного браку. Зсередини трубки перехрестя зберігся ливарний шов. Ще один шов виявлено на грибоподібних виступах в площині, перпендикулярній осі шпильки. Верхні 27,5 см шпильки прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 11: 5; 13: 1; Лисенко і др. 2005, рис. 9).

б) Шпилькоподібний жезл-стилет із хрестоподібним перехрестям (НМІУ, а211/1701; старий № 1381 (або 1380, 1382)) Виріб практично повністю аналогічний попередньому. Вістря стрижня відламане. Довжина частини виробу, що збереглася, — 35,6 мм; розламана на 4 фрагменти, що стикаються між собою. Головка біконічна з циліндричною «кнопкою» зверху; по краях кнопки знято фаску. Загальна висота головки — 2,4 см; висота кнопки — до 0,4 см. Діаметр головки — $2,41 \times 2,47$ мм; діаметр кнопки — до 1,1 см. Нижня частина головки плавно переходить у стрижень. Діаметр стрижня під головою — 1,56 см; поступово звужується до вістря. Діаметр стрижня в нижньому зламі нижнього фрагмента — 0,46 см. Перехрестя розташоване на відстані 10,4 см від верху головки. Перехрестя аналогічне перехрестю попередньої «шпильки». Габарити грибоподібного перехрестя — 3 см, циліндричного — 2,87 см. Висота «грибків» — 0,67 і 0,7 см, діаметри їхніх головок — $0,93 \times 0,95$ і $1 \times 0,95$ см; діаметри ніжок $0,65 \times 0,6$ і $0,73 \times 0,6$ см відповідно. Висота трубок — 0,7 і 0,6 см, діаметри — $1 \times 0,95$ і 0,95 см, діаметри отвору — $0,5 \times 0,53$ і $0,5 \times 0,59$ см відповідно. Верхня частина стрижня порожниста на глибину до 18 см. Діаметр отвору у верхній частині — 0,55 см; зсередини головки діаметр порожнини розширюється до 1,2 см. Ще одну порожнину виявлено в центральній частині стрижня, на 1,2 см нижче першої. Діаметр порожнини сягає 0,84 см; її довжина — не менше 6,7 см. Зсередини трубки перехрестя зберігся ливарний шов. Ще один шов виявлено на грибоподібних виступах у площині, перпендикулярній осі шпильки. Верхні 28,2 см шпильки прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 11: 6; 13: 2; Лисенко і др. 2005; рис. 10).

Кордишів VIII, ур. Замчисько (Тернопільська обл., Шумський р-н; рис. 2: 2); курганий могильник (комарівська культура, волинська група). Перші відомості про кургани на західній околиці с. Кордишів

датовано 90-ми роками XIX ст. На сьогодні могильник практично повністю знівельований оранкою. У 2012 р. пам'ятку обстежили М. О. Ягодинська і В. В. Ільчишин; в 2013—2015 та 2019 рр. вони провели розкопки, що виявили поховання епохи бронзи і давньоруського періоду (Ільчишин 2016, с. 259; Ягодинська, Ільчишин 2020). Виріб, що нас цікавить, походить з поховання *Кордишів 3/4*. Поховання було парне; скелети лежали в скорченому стані, ногами один до одного. Перед південним (S) скелетом (чоловік, 30—35 років), поруч з руками зі східного боку, лежала шпилька (1) — вістря у напрямку обличчя (Ільчишин 2016, с. 26, рис. 74; Makarowicz et al. 2024, fig. 4, tabl. 1).

1. Шпилька бронзова з чотирма хрестоподібно розташованими виступами на стрижні («протуберанціями») (Ільчишин 2016, с. 264, рис. 7: 1). Головка злегка потовщується догори (подібно шпильці з поховання Іванне 2/4). Від середини торця головки до нижньої частини одного з виступів проходить поздовжній отвір. Другий вихід отвору (ливарний брак?) розташований з протилежного боку вище протуберанців. Стрижень подокруглий у перетині. Довжина шпильки — 11,2 см. Відстань від верхнього торця до виступів на стрижні — 1,95 см. Діаметр верхньої частини головки — до $0,6 \times 0,67$ см; мінімальний діаметр верхньої частини вище виступів — $0,47 \times 0,55$ см. Розміри хрестовини — $0,75 \times 0,95$ см. Діаметр стрижня під виступами — $0,41 \times 0,48$ см; у середній частині — 0,38 см, звужується до вістря (рис. 4: 4).

Для поховання 4 отримано дві *радіовуглецеві дати*:

1) Кордишів VIII 3/4-N: Poz-142485, 3105 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1), 1о 1423—1378, 1347—1305 cal. BC, 2о 1445—1268 cal. BC (рис. 15: 2);

2) Кордишів-VIII 3/4-S: Poz-142486, 3095 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1), 1о 1417—1375, 1351—1301 cal. BC, 2о 1436—1264 cal. BC (рис. 15: 3).

Для основного комарівського поховання в кургані 3 також отримано дві *радіовуглецеві дати*:

1) Кордишів VIII 3/1, скелет 1: Poz-83755 (кістка людини), 3325 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1); 1о 1624—1535 cal. BC, 2о 1687—1510 cal. BC;

2) Кордишів VIII 3/1, скелет 2: Poz-83756 (кістка людини), 3315 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1), 1о 1617—1536 cal. BC, 2о 1686—1651, 1645—1504 cal. BC.

Корлетень, ур. Пе Царіне (Румунія, жудець Ботошань, комуна Корлетень; рум. *Corlăteni / Pe Țarină*; рис. 2: 15); поселення (культура Ноа). Розкопки на пам'ятці провели в 1949—1951 рр. І. Нестор і Е. Захарія. Досліджено близько 3500 м²; розкопано зольники культури Ноа. Зафіксовано два шари поселення: нижній датовано періодом Ноа I, а верхній — періодом Ноа II. У нижньому шарі (що перекидає масивний шар Кукутен ь АВ) виявлено керамічні елементи пізньої білопотоцько-костішської традиції (комарівська культура)⁶³. Верхній шар культури Ноа перекритий двома послідовними ранньогальштатськими відкладеннями. З нижнім шаром пам'ятки пов'язана шпилька з виступами (1). Колекції зберігаються в Інституті археології та Національному музеї історії Румунії в Бухаресті (Florescu A. 1991, p. 52—53, N 148/M.2, fig. 99A: 1—2).

63. Е. Захарія вважає нижній горизонт пам'ятки пізнім етапом культури Костіша («яка відповідає пізній стадії культури Комарово») (Zaharia 1963, S. 162, 164—165).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і невеликою грибоподібною напівсферичною головкою з косим отвором. Виступи невеликі, конічної форми, із закругленими кінцями. Нижня частина стрижня зігнута під тупим кутом (рис. 7: 5; Florescu A. 1991, p. 52, fig. 99—A: 2; Dergachev 2002, S. 258).

Лище (Волинська обл., Луцький р-н; рис. 2: 5); випадкова знахідка (комарівська культура?) У с. Лище, поруч з аеродромом, директор місцевої школи А. Бишта виявив бронзову шпильку (1) і передав її до Волинського краєзнавчого музею в Луцьку (Маркус, Охріменко 2010, с. 429; Гошко 2011а, с. 54).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і грибоподібною головкою з наскрізним косим отвором (інв. № ТВ-13268)⁶⁴. Виступи грибоподібної форми зі сплосченими торцями. На торці кожного виступу проглядається орнамент у вигляді хреста («+»). Головка і верхня половина стрижня (вище і нижче протуберанців) прикрашені поглибленим орнаментом. На головці виробу від отвору йдуть промені, що утворюють трикутники⁶⁵. Довжина виробу — 25,8 см⁶⁶, діаметр головки — 1,7 см, діаметр отвору — 0,6 см. Протуберанці розташовані на відстані 5,8 см від шляпки, відходять від стрижня на 3 мм. Згідно зі спостереженням Т. Ю. Гошко «у місці з'єднання протуберанців із стрижнем чітко видно клесний шов воскової моделі» (Маркус, Охріменко 2010, с. 429, 431, рис. 1.35; 4.19: 1; Гошко 2010, с. 484—485, ан. 201, рис. В.4: 12; В.6: 2011а, с. 57, ан. 201, рис. 18: 8; 19: 2; 2011b, с. 192, ан. 196, рис. 12: 201). Орнаментацию шпильки Т. Ю. Гошко описала так: «Шпилька орнаментована прокресленим орнаментом (наносився на воскову модель, бо лінії плавні в розрізі, на відміну гравійованих по готовому виробу). Орнамент складається з двох поясів, розділених протуберанцями. Верхній пояс складають 2 групи зі смуг по 5 ліній, які спіраль-но огинають стрижень <до> протуберанців. Пояс обмежений двома горизонтальними смугами з 6 ліній (під шляпкою) й 7 ліній над протуберанцями. Нижче протуберанців смуга з 8 ліній. Від неї донизу дві смуги у 5 та 4 (?) ліній по спіралі спускаються одна одній назустріч. Знизу орнамент обмежений горизонтальною смугою з 4 паралельних ліній. Довжина орнаменту нижче протуберанців — 7 см» (Гошко 2010, с. 484—485) (рис. 10: 1).

64. І. Маркус і Г. Охріменко чітко зображують, що отвір розташований саме в шляпці (Маркус, Охріменко 2010, рис. 4.19: 1). Це видно і на фото шляпки зверху, що приведено в додатку Т. Ю. Гошко (Гошко 2010, рис. В.6: 1). Але описуючи шпильку, Т. Ю. Гошко пише, що «головка грибоподібна з наскрізним отвором, який починається від головки (0,6 мм) й виходить під протуберанцями» (Гошко 2010, с. 484; 2011а, с. 57; 2011b, с. 192).

65. Т. Ю. Гошко пише, що головка «прикрашена прокресленими трикутниками (6 шт.), що розташовані вершинами назовні» (?), однак і на рисунку, і на фотографії головки нам вдалося простежити тільки три трикутники, розташованих вершинами до отвору.

66. Такий розмір наводить Т. Ю. Гошко. За даними І. Маркуса та Г. Охріменка, розмір становить 25,9 см. Під рисунком у монографії С. С. Лисенко було представлено неправильний масштаб — шпильку помилково зображено на 5 см довше, ніж вона є (Лисенко С. С. 2021а, рис. 40: 4).

Магала (Чернівецька обл., Новоселицький р-н; рис. 2: 14), поселення (комарівська культура; культура Ноа). Пам'ятку відкрив у 1953 р. Б. А. Тимошук. У 1955—1957, 1959, 1962, 1968 рр. на поселенні було проведено розкопки Західноукраїнською експедицією Державного Ермітажу на чолі з Г. І. Смирновою. У різних шарах пам'ятки виявлено численні прикраси, виготовлені з бронзи і кістки. Колекції зберігаються в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі; значну частину прикрас представлено в експозиції (Смирнова 1956; 1957; 1959; 1968; 1969; 1976; 1978). Спочатку на пам'ятці було виділено три горизонти — нижній, середній і верхній (Смирнова 1969). Однак після того, як 1968 р. тут було виявлено ще один горизонт, найдавніший, що належить до комарівської культури, Г. І. Смирнова ввела нові поняття — Магала I—IV, де *Магала I* відповідає поселенню комарівської культури, *Магала II* — поселенню культури Ноа, *Магала III* і *IV* — ранньому і розвиненому етапам розвитку культури Гава-Голігради (Смирнова 1976, с. 120). Із зольниками культури Ноа пов'язані знахідки п'яти шпильок з протуберанцями — чотирьох бронзових (1—4) і однієї кістяної (5).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною овальною шляпкою. Уздовж стрижня проходить наскрізний канал, що з'єднує середню частину шпильки з головкою. Форма виступів — підциліндрична. Стрижень у нижній частині зігнутий під тупим кутом. Шпильку виявлено 1956 р. в зольнику 2 культури Ноа (рис. 6: 4; Смирнова 1956, с. 22, фото 18: 2).

2. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і грибоподібною шляпкою з косим отвором. Форма виступів — цвяхоподібна. Шпильку виявлено 1957 р. в зольнику 3 культури Ноа (рис. 7: 3; Смирнова 1957, с. 4, фото 10, с. 7; 1959, с. 62, рис. 2: 7; 1969, рис. 7: 25; Hochstetter 1981, S. 257, № 19, Abb. 3: 4).

3. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і валикоподібним потовщенням торця стрижня, що утворює слабо виражену грибоподібну головку. Від центру головки до зони виступів проходить наскрізний отвір, що виходить нижче протуберанців. Форма виступів — конічна. Шпильку виявлено 1959 р. на розкопці V в зольнику 3 культури Ноа (рис. 4: 3; Смирнова 1959, с. 6, рис. VII: 8).

4. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і невеликою грибоподібною шляпкою з косим отвором. Форма виступів — округло-конічна. Шпильку виявлено 1968 р. на розкопці V в центральній частині зольника 3 культури Ноа (рис. 7: 4; Смирнова 1968, с. 13, табл. XXIII: 3).

5. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні і потовщенням торця стрижня, що утворює маленьку грибоподібну головку. Від центру головки у верхній частині стрижня просвердлено поздовжній отвір, що виходить під одним з виступів. Форма виступів — підциліндрична. Шпильку виявлено 1968 р. на розкопці V в центральній частині зольника 3 культури Ноа (рис. 9: 7; Смирнова 1968, с. 12, табл. XXI: 4; Смирнова 1972, с. 21, рис. 8: 4; Крушельницька 2006, с. 146, рис. 56: 4). Як зазначає Г. І. Смирнова, шпилька повністю «повторює бронзові зразки шпильок з чотирма виступами на стрижні» (Смирнова 1968, с. 12).

Для ранніх горизонтів пам'ятки в різні роки отримано сім *радіовуглецевих дат* (László 1993, tab. 1).

1) Магала I (комарівська культура): Le-489 (вугілля з вогнища), «1430 ± 80 р. до н. е.» (Семен-

цов, Романова, Долуханов 1969, с. 255; Березанская 1982, с. 21); 3380 ± 80 conv. BP (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003: tabl. 4: 1), 1σ 1750—1539 cal. BC, 2σ 1886—1501 cal. BC (рис. 15: 4).

2) Магала Па, землянка 3 під зольником 3 (культура Hoa I): Tokio GaK-2449 (вугілля?), «2630 ± 130 p. до н. е.»; 4580 ± 130 conv. BP, 3755—2935 cal. BC (László 1993, tab. 1: 3)⁶⁷.

3) Магала Па, землянка 3 під зольником 3 (культура Hoa I): Bln-1086 (вугілля), «1310 ± 100 p. до н. е.» (Смирнова 1976, с. 126); 3260 ± 100 conv. BP, 1680—1430 cal. BC (László 1993, tab. 1: 4); 1σ 1668—1656, 1634—1422 cal. BC, 2σ 1870—1849, 1772—1290 cal. BC (рис. 15: 5).

4) Магала Пб, яма 87 (культура Hoa II): Tokio GaK-2448 (вугілля?), «1440 ± 90 p. до н. е.» (Смирнова 1976, с. 126); 3390 ± 90 conv. BP, 1880—1610, 1555—1542 cal. BC (László 1993, tab. 1: 5)⁶⁸.

5) Магала Пб, яма 87 (культура Hoa II): Bln-1085 (вугілля), «1185 ± 100 p. до н. е.» (Смирнова 1976: 126); 3135 ± 100 conv. BP, 1520—1310 cal. BC (László 1993, tab. 1: 6); 1σ 1504—1273 cal. BC, 2σ 1621—1121 cal. BC (рис. 15: 6).

6) Магала Пб, зольник 2 (культура Hoa II): GrN-5135 (вугілля), «1150 ± 55 p. до н. е.» (Смирнова 1972, с. 12; 1976, с. 126); 3100 ± 55 conv. BP, 1434—1313 cal. BC (László 1993, tab. 1: 7).

7) Магала П, яма 82 (культура Hoa): Le-Mahala (вугілля?), «430 ± 80 p. до н. е.»; 2380 ± 80 conv. BP, 755—698, 537—392 cal. BC (László 1993, tab. 1: 8)⁶⁹.

Мацківці, ур. Остапове («Лубенський скарб», «Мацковецький скарб») (Полтавська обл., Лубенський р-н; рис. 2: 30); скарб (білогрудівсько-чорноліський горизонт). На початку 2000-х рр. до приватної колекції «Платар» надійшла група металевих виробів, опублікована В. І. Ключком під назвою «Лубенський скарб» (Ключко 2003; 2004, с. 77—82; 2006, с. 269, 270, 275, 282—286; 2009, с. 155—162). Згодом науковий співробітник Полтавської експедиції «Охоронної археологічної служби України» ІА НАН України О. В. Сидоренко встановив, що предмети, які складають так званий Лубенський скарб, насправді були виявлені під час незаконних грабіжницьких розкопок наприкінці травня 2002 р. за 1,32 км на північний захід від центральної частини с. Мацківці Лубенського р-ну, в урочищі Остапове. З огляду на це знайдене в Нижньому Посуллі зібрання стародавніх речей було запропоновано називати «*Мацківецький скарб*». Під час обстеження місця, де імовірно було знайдено скарб, виявлено розвали трьох великих тюльпаноподібних посудин білогрудівсько-чорноліського типу. На внутрішній поверхні кераміки зафіксовано сліди мідних окисів, що дає підставу припускати, що спочатку якісь бронзові вироби розміщувалися саме в них. Посудини зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї (Скорий, Супруненко, Сидоренко 2016, с. 63—68; Гошко, Агапов, Отрошенко 2018, с. 167—184). Матеріали «скарбу»

67. Дату значно занижено; ймовірно, це зумовлено потраплянням в об'єкт вугілля більш раннього періоду, що передував горизонту Магала I (?), або похибкою датування.

68. Дату занижено; ймовірно, це зумовлено потраплянням в об'єкт вугілля з більш раннього горизонту пам'ятки (можливо, Магала I).

69. Дату значно завищено; ймовірно, це зумовлено потраплянням в об'єкт вугілля з пізнішого горизонту пам'ятки (можливо, Магала IV).

були розділені В. І. Ключком на три групи: «місцева», «центральноевропейська» і «південносибірська». До «місцевої» групи віднесено клепаний бронзовий котел «кіммерійського типу» на конічному піддоні, два наконечники списів дремайлівського типу і дві бронзові шпильки з виступами (1).

1. *Шпильки-стилетти бронзові* («гіпердовгі шпильки») з трьома виступами на стрижні і порожнистими зсередини напівсферичними головками без отвору (2 екз.). Виступи мають грибоподібну форму. Стрижні круглі в перетині. Між головкою і виступами і нижче виступів приблизно до середини стрижня шпильки прикрашені рельєфними валиками, спірально завитими навколо стрижня за годинниковою стрілкою. Шпильки відлиті за восковою моделлю. Довжина шпильок згідно з описом, наведеним в каталозі колекції «Платар», — 46,5 см⁷⁰ (рис. 11: 1—2; Ключко 2003, с. 31—32, рис. 2; 2004, с. 79, № 7; 2009: 157, рис. 6: 1—2; Бандрівський, Білик 2016, рис. 7; Гошко, Агапов, Отрошенко 2018, рис. XVI: 10).

Новосілка-Костюкова, ур. Петринське (Тернопільська обл., Заліщицький р-н; рис. 2: 12); поселення (культура Hoa). У 1931 р. розвідувальні розкопки на поселенні провели Т. Сулімірський і Я. Пастернак (Пастернак 1961, с. 279—280)⁷¹. У 1980—1990-х рр. поселення обстежив Ю. М. Малеев. На поверхні було зібрано кераміку культури Hoa. Раніше на пам'ятці знайдено *бронзову шпильку* (1) і дві фібули типу *Peschiera* (Malejew 2006, s. 184)⁷².

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і невеликою грибоподібною головкою без отвору. Виступи мають усічено-конічну форму (рис. 5: 8; Malejew 2006, rys. 4: 4)⁷³. Ю. М. Малеев зіставив цю знахідку зі шпильками з Магали II, Острівця, Бовшева і Улашківців (Malejew 2006, s. 184).

Острівець, ур. Олечина (Івано-Франківська обл., Городенківський р-н; рис. 2: 13); поселення (культура Hoa). У 1960—1961 рр. на поселенні провела розкопки Дністрянська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР на чолі з Е. А. Балагурі. Було досліджено два зольники (№ 1 і 5) культури Hoa. В зольнику 1 знайдено шпильку з виступами (1) (Балагурі 1968).

1. *Шпилька кістяна* з верхньою частиною стрижня, що розширюється, з потовщенням по краю головки (можливо, розщепленої) і п'ятьма (?) виступами у верхній частині голки (Балагурі 1968, с. 144, рис. 2: 8; 1971, с. 390, рис. 111: 4; Балагурі 1985, рис. 131: 4). Згідно з описом Л. І. Крушельницької це «*кістяна шпилька з п'ятьма відростками, які нагаду-*

70. Згідно з масштабами на малюнках, що наведено в інших публікаціях цих знахідок, довжина шпильок не перевищує 43 см.

71. Я. Пастернак відносить цю пам'ятку так само, як і інші пам'ятки культури Hoa у Верхньому Підністров'ї та Північній Буковині (у тому числі й поселення Магала), до білогрудівської культури (Пастернак 1961, с. 279).

72. Коли і хто знайшов шпильку, нам встановити не вдалося. Я. Пастернак згадує тільки про знахідку фібул.

73. У публікації Ю. М. Малеева є помилкове посилення на рисунок з монографії Т. Сулімірського, на якому зображено шпильку з Чех (Лугового) з трьома (а не чотирма!) протуберанцями на стрижні (Sulimirski 1931, tabl. XXV: 9).

ють подовгасті виступи на шпильці з Іванне. Вона менша за розміром, а її головка роздвоюється на дві половинки, можливо, внаслідок невдалої спроби проколоти канал» (Крушельницька 2006, с. 147, рис. 56: 9). Ймовірно, спочатку передбачалося чотири виступи, а поява «п'ятого» виступу, зовсім не характерного для шпильок такого типу, стала наслідком тріщини, що утворилася через невдалу спробу свердління верхньої частини стрижня (рис. 9: 6).

Острівець, ур. Вертеби (Івано-Франківська обл., Городенківський р-н; рис. 2: 13); ґрунтовий могильник (культура Ноа). У 1958—1960 рр. Е. А. Балагурі на могильнику було розкопано 183 поховання культури Ноа (Балагурі 1959; 1961). Шпильку (1), яка нас цікавить, було знайдено у похованні 75 під розчавленою грудною кліткою. Скелет лежав дуже скорчено на правому боці, головою на північний захід; за головою скелета стояла посудина з двома ручками (Балагурі 1959, с. 7).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами на верхній частині стрижня і злегка приплюснутою підсферичною головою*⁷⁴. Від центру головки до зони виступів проходить поздовжній отвір, що виходить нижче виступів. Головка і стрижень вище виступів прикрашені поглибленим орнаментом. Форма виступів — усічено-конічна. Довжина шпильки — 15 см⁷⁵, діаметр головки — 1,2 см (рис. 7: 1; Балагурі 1959, с. 7, табл. II: 1; 1961, с. 151—153, рис. 6: 1; 1968, рис. 3: 1; 1971, с. 390, рис. 111: 22; Черных 1976, с. 128, 274—275, ан. 2005, табл. XL: 25; Балагурі 1985, рис. 131: 27; Крушельницька 1990а, рис. 31: 4⁷⁶; Крушельницька 2006, с. 146—147, рис. 56: 5).

Половці (Полівці) (Тернопільська обл., Чортківський р-н; пол. *Połowce*; рис. 2: 10); випадкова знахідка (комарівська або Ноа культура?) У 1897 р. біля с. Половці В. Пшибиславський знайшов різночасові бронзові прикраси, серед яких була шпилька з виступами (1). Знахідки зберігалися в Музеї природної історії (Naturhistorisches Museum) у Відні (Przybyslawski 1906, s. 23, tabl. VI: 1—5).

1. *Шпилька бронзова з чотирма (?) виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без вираженої головки. Виступи маленькі, конічної форми. Довжина шпильки — близько 18 см* (Przybyslawski 1906, s. 23, tabl. VI: 1). Судячи з фотографії, представленій в монографії В. Пшибиславського, верхня частина стрижня пошкоджена в результаті корозії або ливарного браку (?). У статті К. Журовського наведено рисунок тільки контурів шпильки з дещо спотвореними пропорціями (Zugowski 1949, s. 170, N 59, tabl. LVI: 6). Останній рисунок пізніше був наведений у публікаціях М. С. Бандрівського та Л. І. Крушельницької серед інших речей, позначених як «Матеріали раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури» (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 3: 7; Бан-

74. У більшості публікацій головка шпильки з Острівця зображена більш кулястою, ніж на рисунку у звіті.

75. Таку довжину вказано в тексті звіту Е. А. Балагурі. Згідно з масштабом на ілюстрації у звіті довжина становить близько 16,5 см (Балагурі 1959, с. 7, табл. II). За Л. І. Крушельницькою, довжина шпильки — «близько 16 см» (Крушельницька 2006, с. 146).

76. У цій публікації Л. І. Крушельницька наводить зображення шпильки з Острівця зі значним спотворенням її пропорцій і без орнаменту.

дрівський 2014, рис. 73: 8). У трьох останніх публікаціях у верхній частині шпильки зображено тільки два виступи, розташовані один навпроти одного. Однак якщо придивитися до фото в монографії 1906 р., то можна припустити наявність ще одного виступу (?), так само як і протилежного йому з іншого боку (рис. 5: 1).

П'ятра-Нямц (Пятра-Нямц), ур. Стягул Рошу (Румунія, жудець Нямц, муніципій П'ятра-Нямц; рум. *Piatra-Neamț / Steagul Roșu*; рис. 2: 23); поселення (культура Ноа). Пам'ятку відкрито і обстежено 1959 р. А. Флореску; досліджена розкопками площа становила близько 300 м². У шарі поселення знайдено кілька бронзових шпильок, у тому числі *дві шпильки з виступами* (1; 2). Керамічний матеріал дає підставу датувати поселення періодом Ноа II. Колекції зберігаються в музеї П'ятра-Нямц (Florescu A. 1991, p. 101, N 396/L,5, fig. 103A).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами у верхній частині стрижня; головка відламана. Верхня частина стрижня має наскрізний поздовжній отвір, що виходить нижче протуберанців. Шпилька не орнаментована. Виступи приплюснуті, усічено-конічні* (Florescu A. 1991, p. 101, fig. 103A: 5; Dergachev 2002, S. 258). Ймовірно шпильку можна зарахувати до варіанту «Ришешть» типу «Магала» (рис. 6: 5).

2. *Шпилька бронзова з чотирма виступами у верхній частині стрижня; головка відламана. Виступи — приплюснуто-сферичні, овальні в плані* (рис. 5: 5; Florescu A. 1991, p. 101, fig. 103A: 8).

Ришешть (Ришешті), ур. Мовіла Ребії (Румунія, жудець Васлуй; рум. *Râșești / Movila Răbii*; рис. 2: 18); скарб (культура Ноа). Скарб виявлено між 1893 і 1901 р. До складу скарбу входили чотири шестигранних одновушкових кельти з аročними фасками з печерками, що належать до східного варіанта трансільванського типу (тип *Râșești / Ришешть* — Дергачев 2010, с. 148—149, № 56—59, табл. 4: 56—59), серп з двома отворами на лезі (тип *Heleşteni / Хелештен* прикарпатсько-трансільванської серії — Дергачев, Бочкарев 2002, с. 248, № 1182), втульчасте долото та шпилька з виступами (1). У 1970-ті рр. знахідки зберігалися в приватній колекції професора К. Д. Васіліу в Бухаресті (Vasiliu 1933, p. 105; Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461—462; 1977, p. 76, pl. 85: 1—7; 1978, Taf. 63: C; Петреску-Дымбовица 1960, с. 152, рис. 10; Petrescu-Dîmbovița, Florescu M. 1971, R 39; Morintz 1978, p. 183, fig. 106). Скарб датовано періодом BrD (XIII ст. до н. е.) (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 51, 76; Дергачев 2010, с. 58).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною напівсферичною головою, нижня частина якої плавно переходить в стрижень, і отвором, що починається від головки і йде до виступів, виходячи під ними. Форма виступів — округло-конічна. Довжина шпильки — 21,7 см* (рис. 6: 1; Vasiliu 1933, p. 105; Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461—463, fig. 10: 7; 1977, p. 76, pl. 85: 7; 1978, Taf. 63: C: 1; Петреску-Дымбовица 1960, с. 153, рис. 10: 7; Florescu A. 1967, fig. 16: 1; Petrescu-Dîmbovița, Florescu M. 1971, R 39: 7; Morintz 1978, p. 183, fig. 106: 6; Hochstetter 1981, S. 256—257, Abb. 4: 5; Балагурі 1985, рис. 131: 18)⁷⁷.

77. На зображеннях в монографіях М. Петреску-Димбовіци 1977 і 1978 рр. (і слідом за ним — у статті А. Хокстеттера) нижня частина головки шпильки значно подовжена порівняно з такою в перших публікаціях. С. Морінц (1978 р.) зобразив головку як ку-

Садова (Молдова, Каларашський р-н; рум. *Sadova*; рис. 2: 26). Поселення з матеріалами культури Ноа розкопано біля с. Садова 1990 р. А. П. Городенко. Матеріали зберігалися в Археологічному музеї в Кишиневі (Dergachev 2002, S. 44).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою. Від вершини головки в напрямку зони виступів проходить поздовжній отвір, що виходить дещо вище протуберанців. Шпилька не орнаментована. Стрижень круглий в перетині, вістря відламане. Виступи підсферичні, овальні в плані. Довжина частини виробу, що збереглася, — 10,5 см; діаметр головки — 1,0 см; діаметр стрижня — 0,5 см (рис. 6: 2; Dergachev 2002, S. 44, 157, № 162, Taf. 46: F).

Сахнівка (Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський р-н; рис. 2: 29). У монографії А. М. Тальгрена згадував шпильку, яка «походить з Соханової, округу Канева (Univ. K. 43)» (Tallgren 1926, p. 207). Шпильку з цього населеного пункту (з посиланнями на А. М. Тальгрена) згадували також Л. Козловський, А. Можоліч та А. Хокстеттер (Kozłowski 1928, p. 55; Mozsolics 1960, S. 121; Hochstetter 1981, S. 257, N 10). Однак населеного пункту під назвою «*Sokhanova*», «*Sakanova*», «*Sokhanovo*» в околицях Канева немає. Натомість є с. Сахнівка, яке до революції входило до складу Корніловської волості Канівського повіту Київської губернії⁷⁸. Також не можна виключати, що йдеться про одну з двох згаданих вище фрагментованих шпильок з трьома виступами з колекції НМІУ⁷⁹.

Трахтемирів (Черкаська обл., Канівський р-н; рис. 2: 28); випадкова знахідка (комарівська культура?) У Фондах КІМ (НМІУ) зберігається *бронзова шпилька* (1), про яку в музейних документах наведено такі відомості: «*Випадкова знахідка біля с. Трахто-Мирове Переяславського району Київської області*» («Інвентарна книга», с. 128, запис від січня 1951 р.). Шпилька надійшла в 1897 р. «від Імператорської Археологічної комісії з колекції придбаної від В. В. Хвойка» («Археологический каталог», книга I, с. 60, № 2227). В «Університетському каталозі» міститься запис, що суперечить наведеним вище: «№ 8892—8958 знайдені на землях с. Грицинець Канівського повіту. Придбано за розпорядженням Правління в 1902 р.» («Университетский каталог», с. 71) (Лысенко и др. 2005, с. 161). О. І. Тереножкін опублікував відомості про цю шпильку як про таку, що походить із «с. Трахтемирів Переяслав-Хмельницького р-ну» (Тереножкін 1961, с. 167, рис. 11: 5; Куштан 2013: 142, рис. 102: 3).

1. *Шпилька бронзова* з трьома грибоподібними протуберанцями (КІМ/НМІУ, Б813; старі номери: і. м. 2227; ун. 8920). Верхня і нижня частини виробу відламані, довжина частини, що збереглася, — 6,81 см. Стрижень вище протуберанців круглий в перетині, діаметром 0,45 см; нижче протуберан-

лясту. На рисунках в публікаціях 1971 р. і пізніших зникає отвір, що йде від головки до зони виступів. Довжина, ширина і форма виступів також на різних зображеннях варіюються.

78. Автори дякують Д. П. Куштану за консультацію та підтримку їхньої версії в ідентифікації «Соханової».

79. З огляду на те, що А. Хокстеттер розповідає про шпильку з Сахнівки в процесі перерахування виробів варіанту 2: «Шпильки з напівсферичною або конусоподібною головкою», можемо припустити, що шпилька з Сахнівки — це шпилька з конічною головкою «a211/1702» з колекції КІМ/НМІУ (?)

ців — овальний в перетині, діаметром 0,43 × 0,28 см. Розмах протуберанців — 1,1—1,18 см; висота — 0,4—0,42 см; діаметр ніжки — 0,3—0,35 см, діаметри шляпок — 0,43 × 0,45 — 0,5 × 0,55 см. Між протуберанцями є сліди опилианих ливарних швів. Шпилька вкрита зеленою патиною (рис. 3: 2; Лысенко и др. 2005, с. 161, рис. 6: 5).

Трушешть, ур. Мовіла дін Шес (Румунія, жудець Ботошані, комуна Трушешть; рум. *Trușești / Movila din Șes*; рис. 2: 22); поселення (комарівська культура, культура Ноа). У 1952 р. розкопки на поселенні провели М. Петреску-Димбовица і Г. Деніле; у 1953—1955 рр. — А. Флореску. Розкрита площа становить близько 1000 м². Досліджено кілька зольників культури Ноа. У шарах періоду Ноа I виявлено фрагменти кераміки пізньої білопотоксько-костішської (комарівської) традиції і культури Тей. Звертає на себе увагу відсутність цих елементів у кераміці верхнього шару (Ноа II). З останнім в зольнику I пов'язана знахідка кістяної шпильки з виступами (1). Колекції зберігаються в Інституті археології Ясського університету, Музеї історії Молдови в Яссах, Національному музеї в Бухаресті (Петреску-Дымбовица 1960, с. 146; Florescu A. 1991, p. 134—136).

1. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без чітко вираженої головки; фрагмент верхньої частини. Від торця стрижня до зони виступів проходить отвір, що виходить на їхньому рівні. Виступи напівсферичні, овальні в плані. Стрижень круглий в перетині; нижня частина стрижня відламане. Довжина фрагмента — 52 мм. Вище виступів розташовані відбитки від намотаної на стрижень нитки (?) (рис. 9: 5; Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 456, fig. 5; Петреску-Дымбовица 1960, с. 146, рис. 8: 8; Florescu A. 1991, p. 134—136, fig. 139—A: 5; Dergachev 2002, S. 258).

Теведерешть, ур. Гура Гьоноайей (Румунія, жудець Бакеу, комуна Дялу-Морій; рум. *Tăvădărești / Gura Ghionaiiei*; рис. 2: 19); поселення (культура Ноа). Пам'ятку відкрито у 1959—1963 рр. В. Кепітану. Спочатку пункт був опублікований під назвою «*Noua de la Banca*» («*Banca—Tăvădărești*»). У літературі пам'ятка також згадується як «*Дялу-Морій*» («*Dealul Morii*»). Розкопки на поселенні проведено в 1963—1964 рр. М. Флореску, В. Кепітану і М. Брудіу. Досліджена площа становила близько 650 м². Досліджено три зольники культури Ноа; зафіксовано два рівні, що належать до етапів Ноа I і Ноа II. На нижньому рівні, який відповідає етапу Ноа I, відзначено наявність орнаментальних традицій культур «Білопотік—Костіша» (комарівської), Монтеору (Ic₂ і Ic₃) і Вітенберг; на рівні, що відповідає етапу Ноа II, кераміка таких елементів не має. З житла № I культури Ноа походять дві шпильки з виступами (2; 3). Пізніше А. Флореску опублікував відомості про ще одну шпильку (1). Колекції зберігаються в музеї в Бакеу (Florescu M., Căpitanu 1968, p. 37—38, fig. 6; 1969, p. 49—50, 73; Florescu A. 1991, p. 127—129, N 539/N, 6, fig. 105A: 3; Dergachev 2002, S. 258).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без чітко вираженої головки. Стрижень круглий в перетині. Форма виступів — напівсферична. Верхня частина стрижня вище виступів прикрашена рельєфними горизонтальними валиками-рубчиками. Шпильку віднесено до періоду Ноа I (рис. 5: 3; Florescu A. 1991, p. 128, fig. 104A: 9).

2. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що роз-

ширюється, без чітко вираженої головки⁸⁰. Стрижень круглий в перетині. Форма виступів — напівсферична. Шпильку віднесено до періоду Ноа II (рис. 5: 2; Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73, fig. 11: 2; Hochstetter 1981, S. 256, Abb. 2: 4; Florescu A. 1991, p. 128, fig. 104A: 3).

3. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою. Від центру головки до основи виступів проходить поздовжній отвір. Стрижень круглий в перетині⁸¹. Згідно з рисунком, розміщеним у монографії А. Флореску (1991 р.), форма виступів грибоподібна, зі слабо вираженими головками. Шпильку віднесено до періоду Ноа II (рис. 6: 6; Florescu M., Căpitanu 1968, fig. 6: 1; 1969, p. 73, fig. 11: 6; Hochstetter 1981: S. 258, N 24, Abb. 3: 7; Florescu A. 1991, p. 128, fig. 105A: 3; Dergachev 2002, S. 258).

Улашківці (Тернопільська обл., Чортківський р-н; пол. *Ulaszkowce*; рис. 2: 11); поховання (культура Ноа?). Поховання виявлене між с. Улашківці і Озеряни (*Jezierzany*) — в глиняній посудині були знайдені бронзові *шпилька* (1) і шило. Знахідки зберігалися в Музеї Дідушицьких у Львові (Kostrzewski 1924, s. 202, N 60). Л. Козловський припускав, що поховання з Улашківців є урновим похованням із залишками кремації (Kozłowski 1928, s. 54—55). Такої самої думки дотримувалися Т. Сулімирський, А. І. Мелюкова та А. Хокстеттер (Sulimirski 1938, Abb. 2: b; Мелюкова 1958, с. 21; Hochstetter 1981: S. 258, N 25).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною напівсферичною (?) головкою. Згідно з описом, що навів Ю. Костжевський, це «шпилька з напівсферичною, косо проколотою головкою, прикрашена чотирма шишечками на шийці» (Kostrzewski 1924, s. 202). Л. Козловський описує знахідку як «шпильку з проколотою головкою, прикрашеною чотирма виступами на шийці» (Kozłowski 1928: 54—55). Згідно з А. І. Мелюковою, це «бронзова шпилька з напівкруглою головкою і 4 опуклостями на верхній частині стрижня (головка з косим вушком)» (Мелюкова 1958, с. 27). При цьому на рисунку головку шпильки зображено як приплюснuto-сферичну (Мелюкова 1958, рис. 5: 21). І. К. Свешніков на одній проекції привів головку шпильки з поховання в Улашківцях як приплюснuto-сферичну, а на поздовжньому перерізі — як високу напівсферичну, з основою головки, яка плавно переходить у стрижень (Свешніков 1974, рис. 52: 5).

80. На деяких зображеннях шпильки нижче торця стрижня розташований поперечний жолобок (?) (Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73, fig. 11: 2; Hochstetter 1981, S. 256, Abb. 2: 4). Крім того, в монографії А. Флореску (1991 р.) в центрі поперечного перетину шпильки, проведеного в районі виступів, позначено отвір, відсутній в більш ранніх публікаціях цієї шпильки у різних авторів. В описі шпильки поздовжній отвір в стрижні також не згадано; немає на рисунку і поздовжнього перетину верхньої частини шпильки, зображеного в монографії 1991 р. для всіх інших шпильок, що мали поздовжній отвір. Отже, можна припустити, що за позначенням на поперечному перетині отвором стоїть помилка художника (?).

81. В одній із публікацій (Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73, fig. 11: 6) головку шпильки зображено овальною (якщо дивитися зверху), що, мабуть, не відповідає дійсності і суперечить детальному зображенню цієї шпильки в монографії А. Флореску 1991 р.

А. Хокстеттер зображував шпильку як грибоподібну з напівсферичною головкою (Hochstetter 1981, S. 258, N 25, Abb. 3: 6). Згідно з двома останніми джерелами від центру головки до зони виступів проходить поздовжній отвір (рис. 6: 3).

Ю. Костжевський відніс поховання з Улашківців до другого періоду епохи бронзи (поряд з похованням комарівської культури в Беремянах) (Kostrzewski 1924, s. 198, 202). Л. Козловський заперечував таке датування і на підставі аналогій, що наводить А. М. Тальгрєн для шпильок з Катеринославської губернії (колекція Поля), відносить шпильку і весь комплекс з Улашківців до гальштатського періоду (Kozłowski 1928, s. 54—55). А. І. Мелюкова відзначає відмінність цього поховання «від більш ранніх поховань комарівської культури і від більш пізніх поховань ранньоскіфського часу» (Мелюкова 1958, с. 27). І. К. Свешніков та Ю. М. Малєєв відносять поховання в Улашківцях до культури Ноа (Свешніков 1974, рис. 52; Malejew 2006, p. 184), Л. І. Крушельницька — до висоцької культури (Крушельницька 2006, с. 146).

Чехи (Лугове) (Львівська обл., Бродський р-н; пол. *Czechy*; з 1946 р. — *Лугове*; рис. 2: 8); знахідка з шару могильника (?) (пізня комарівська / рання висоцька культура). Могильник висоцької культури було відкрито в 1895 р. під час будівництва дороги. У 1895—1898 рр. дослідження на могильнику провів І. І. Шараневич. Як зазначає Т. Сулімирський, «на жаль, ці розкопки проводилися вкрай хаотично. План могильника не був складений, а знайдені предмети були майже повністю перемішані». Предмети, знайдені в процесі цих розкопок, за рідкісним винятком, увійшли до зібрання Кафедри Преісторії Університету ім. Яна-Казимира у Львові (Zakład Prehistorji Uniw. J. K. we Lwowie). Дані про всі поховання та їхні інвентарі були, по можливості, систематизовані Т. Сулімирським (Sulimirski 1931, s. 58—82). Однак у Львівському Університеті із позначкою «Чехи» зберігалася ціла низка речей, які не мають жодної інформації про обставини знахідки, серед яких є і шпилька з виступами (1). У публікації І. Шараневича згадка про цю шпильку відсутня (Szaraniewicz 1900).

1. *Шпилька бронзова* з приплюснuto-сферичною головкою і трьома виступами на верхній частині стрижня. Форма виступів — сферо-конічна. Довжина шпильки — близько 12 см (рис. 3: 6; Kozłowski 1928, s. 55; Sulimirski 1931, s. 80, tabl. XXV: 9; Крушельницька 1976, с. 55, рис. 22: 1; Hochstetter 1981, S. 256, № 7, Abb. 4: 4; Крушельницька 1990b, рис. 38: 1).

ЛІТЕРАТУРА

- Авилова, Л. И. 2004. Древние бронзы Ирана. Энеолит — средний бронзовый век. *Краткие сообщения Института археологии*, 216, с. 3-14.
- Авилова, Л. И. 2013. Клад Нахаль Мишмар (технологический и культурный контекст). *Краткие сообщения Института археологии*, 230, с. 36-50.
- Балагурі, Е. А. 1959. *Звіт про розкопки могильника пізньобронзового часу біля с. Острівець Станіславської обл. у 1959 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/27.
- Балагурі, Е. А. 1961. Могильник культури Ноа на Станіславщині. *Археологія*, XIII, с. 145-154.
- Балагурі, Е. А. 1968. Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області. *Археологія*, XXI, с. 135-146.

- Балагурі, Е. А. 1971. Культура Ноа. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 385-393.
- Балагурі, Е. А. 1977. Могильник культури Ноа на Станіславщині. *Археологія*, 23, с. 145-154.
- Балагури, Э. А. 1985. Культура Ноа. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 481-489.
- Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Поднесья в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.
- Бандрівський, М. 2006. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 72-91.
- Бандрівський, М. С. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Бандрівський, М., Білик, М. 2016. Снітинський і Лубенський «скарби» в контексті проблеми східних впливів голіградської металевої індустрії. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 325-348.
- Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, ССХХV, с. 193-247.
- Баран, В. Д. 1962. *Звіт про розкопки багатопалаткових поселень біля сіл Бовшів (Бовшів II) і Дем'янів, Галицького району, Івано-Франківської області в 1962 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/37.
- Баран, В. Д. 1964. *Звіт про розкопки багатопалаткового поселення біля села Бовшів (Бовшів II), Галицького району, Івано-Франківської області в 1964 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/55.
- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д., Гошало, О. В. 2006. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. Київ: ІА НАН України.
- Березанська, С. С. 1956. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 48-51.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 7-113.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бугу (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Бонгард-Левин, Г. М., Деопик, Д. В., Деревянко, А. П., Кучера, С. Р., Массон, В. М. 1986. *Археология зарубежной Азии*. Москва: Высшая школа.
- Бочкарёв, В. С. 2010. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо-Ол.
- Брей, У., Трамп, Д. 1990. *Археологический словарь*. Москва: Прогресс.
- Бунятян, К. П. 2021. Доба бронзи — «вік тваринництва». В: Ворончук, І. (наук. ред.). *Історія Волині*, 1. Київ; Харків: видавець Олександр Савчук, с. 167-208.
- Буров, Г. М. 1998. Молоточковидные булавки как фетиш сельскохозяйственных культов. В: Тошев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье: ЗГУ, с. 3-10.
- Гершкович, Я. П. 2003. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи. *Археологія*, 3, с. 32-40.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Стародавній Світ.
- Горелик, М. В. 1993. *Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Гошко, Т. Ю. 1998. Технология изготовления бронзовых изделий из Гордеевки. В: Berezanskaja, S. S., Klochko, V. I. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf, с. 49-76.
- Гошко, Т. Ю. 2005. Два бронзові вироби з фондів Національного музею історії України. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану С. С. Березанської (збірка наукових праць)*. Київ: Шлях, с. 235-240.
- Гошко, Т. Ю. 2007. *Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.
- Гошко, Т. Ю. 2010. Технологічне дослідження виробів з кольорового металу з Луцького краєзнавчого музею. В: Маркус, І., Охріменко, Г. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х.* Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 463-490.
- Гошко, Т. Ю. 2011а. *Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.
- Гошко, Т. Ю. 2011б. Металеві вироби з Гордіївки. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 151-236.
- Гошко, Т. Ю., Агапов, С. А., Отрощенко, В. В. 2018. *Металеві клепані казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.
- Дергачёв, В. А. 1975. *Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинёв: Штиинца.
- Дергачёв, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачёв, В. А. 2010. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья. Выпуск 1. Одноушковые кельты с арковидными фасками*. Кишинёв: Институт культурного наследия АН Молдовы.
- Дергачёв, В. А., Бочкарёв, В. С. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Chişinău: ВАШ.
- Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатопалаткового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.
- Канивец, В. И. 1951. *Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/156.
- Ключко, В. И. 1994. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 96-132.
- Ключко, В. І. 2003. Лубенський скарб. *Пам'ятки України*, 4, с. 30-37.
- Ключко, В. І. 2004. Культура населення Північного Причорномор'я киммерійської доби. В: Ключко, В. І.

(ред.). *Платар: колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут. Каталог*. Київ, с. 76-85.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х)*. Київ: АртЕк.

Клочко, В. І. 2009. Происхождение скифов. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа: сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Археология и древняя история Украины. Киев; Полтава: ІА НАН України, с. 151-166.

Клочко, В. І. 2011. Бузький торговельний шлях. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 114-132.

Клочко, Л. С. 1998. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур. В: Koško A., Czebreszuk, J. (ed.). «Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 329-336.

Клочко, Л. С. 2003. Реконструкція давнього вбрання за археологічними матеріалами. *Пам'ятки України*, 4, с. 23-29.

Кобаль, Й. В. 1999. Скарб доби пізньої бронзи з Худлова. *Археологія*, 3, с. 108-112.

Козенкова, В. І. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Свод археологических источников, В2-6, 3. Москва: Наука.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.

Крушельницькая, Л. И. 1990a. Культура Ноа. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 99-104.

Крушельницькая, Л. И. 1990b. Высоцкая культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 115-122.

Крушельницька, Л. І. 2006. *Культура Ноа на землях України*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Крушельницька, Л., Чайка, Р. 2006. Нові матеріали епохи бронзи околиць Крехівського монастиря. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів: Львівський музей історії релігії.

Кухаренко, Ю. В. 1969. *Археология Польши*. Москва: Наука.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лисостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Лобай, Б. І. 1986. *Научный отчёт о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/147.

Лысенко, С. Д. 2004. Феномен Субботовского городища. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 3, с. 249-267.

Лысенко, С. Д. 2015. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лысенко, С. Д. 2017. Тшинецкий культурный круг — связующее звено между Балтийским и Черноморским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н. э.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9, с. 23-66. DOI: 10.24411/2219-8857-2017-00002

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 1999. До питання про функціональне використання металевих браслетів і шпильок епохи пізньої бронзи. В: *Програма VII Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених*. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, с. 3.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Діденко, С. В. 2004. Шпильки з круглою шлямкою та вушком із зібрання Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття*. Київ: НМІУ, с. 191-196.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Діденко, С. В., Якубенко, Е. А. 2005. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины. В: Лысенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 152-200.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Якубенко, О. О. 2006. Шпильки-жезлы із зібрання Національного музею історії України. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*; 5—6 грудня 2005 р. Київ: МІКУ, с. 42-51.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2007. О возможном функциональном использовании некоторых браслетов и булавок эпохи поздней бронзы. В: Ветров, В. С. (ред.). *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 122-124.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Якубенко, Е. А. 2008. Булавки-жезлы из собрания Национального музея истории Украины. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст: Материалы тематич. науч. конф. (Санкт-Петербург, 16—19 декабря 2008 г.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 61-65.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2021. Комплекс металлических изделий завершающего этапа эпохи поздней бронзы с территории Войцеховского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 339-360. <https://doi.org/10.55086/sp212339360>

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2025. Джерела до реконструкції вбрання носіїв комарівської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 79-113. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.03>

Лысенко, С. С. 2005. Булавки с шаровидной головкой позднебронзового времени с территории Украины. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 263-268.

Лысенко, С. С. 2020. Феномен браслетов — «небраслетов». *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 12, с. 428-452. DOI: 10.24411/2713-2021-2020-00010

Лысенко, С. С. 2021a. Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы. Кишинёв; Киев: Stratum plus.

Лысенко, С. С. 2021b. Гальштатско-латенские и позднеантичные браслеты с выступами. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 483-534. DOI: 10.53737/2713-2021.2021.96.26.013

Лысенко, С. С. 2023. Некоторые типы колец с выступами раннего железного века. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового*

Причорномор'я, 15, с. 42-101. DOI: 10.53737/7216.2023.69.66.002

Маркус, І. Я. 2011. Металеві шпильки з виступами на стрижні доби пізньої бронзи із Східної Волині. В: *Програма міжнародної наукової конференції «Гордіївський курганний могильник як загальноєвропейський культурний феномен»*. 29 вересня — 1 жовтня 2011 р. Вінниця. Вінниця: ВОКМ, с. 2.

Маркус, І. Я., Охріменко, Г. В. 2010. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х. Навчальний посібник*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Мельник, К. 1893. *Каталог колекції древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе*. 1. Киев: типография С. В. Кульженко.

Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 20-31.

Мелюкова, А. И. 1961. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 96, с. 5-52.

Пастернак, Я. 1961. *Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка.

Петреску-Дымбовица, М. 1960. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдове. *Dacia*, IV, с. 139-159.

Сазонов, А. А. 2004. О хронологии протомеотских погребений Закубанья. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimterowie, Scytowie, Sarmati. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.

Свешніков, І. К. 1966. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/72.

Свешников, И. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.

Свешніков, І. К. 1974. Племена культури Ноа. В: Черниш, О. П. (ред.). *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*. Київ: Наукова думка, с. 195-201.

Свешников, И. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпаття и Волини. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Семенцов, А. А., Романова, Е. А., Долуханов, П. М. 1969. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА. *Советская археология*, 1, с. 251-261.

Скорый, С. А., Супруненко, А. Б., Сидоренко, А. В. 2016. К изучению Мацковецкого (Лубенского) кладя в Посулье. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016*, с. 63-72.

Слюсарська, К. 2011. Гордіївка — феномен чи ні? Проблеми інтерпретації явища. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 124-140.

Смирнова, Г. И. 1956. *Отчёт Западноукраинской экспедиции Государственного Эрмитажа за 1956 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/20.

Смирнова, Г. И. 1957. *Экспедиционный отчёт о раскопках поселения возле с. Магала Черновицкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/22.

Смирнова, Г. И. 1959. *Отчёт Западно-Украинской экспедиции Гос. Эрмитажа за 1959 г. Раскопки поселения у с. Магала Черновицкой обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/28.

Смирнова, Г. И. 1968. *Отчёт о работе Западно-украинской экспедиции за 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/33.

Смирнова, Г. И. 1969. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII — середина VII в. до н. е.). В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Древние фракийцы в Северном Причорноморье*. Материалы и исследования по археологии, 150. Москва: Наука, с. 7-34.

Смирнова, Г. И. 1976. Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 118-135.

Смирнова, Г. И. 1978. Культурно-историческая стратиграфия поселения Магала. *Проблемы археологии*, II, с. 68-72.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А. 1971. *Отчет о работе скифской среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1971 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/12.

Халиков, А. Х. 1977. *Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII—VI вв. до н. э.* Москва: Наука.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*. Москва: Наука.

Шарафутдинова, И. Н. 1987. Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 69-86.

Ягодинська, М., Ільчишин, В. 2020. Дослідження могильника біля с. Кордишів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 274-277.

Andrițoiu, J. 1974—1975. Marturii ale dezvoltării societății omenesti pe teritoriul Devei în vremurile stravechi. *Sargetia Acta Musei Devensis*, XI—XII, p. 393-405.

Bar-Adon, P. 1980. *The cave of the treasure*. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Bejinariu, I. 2021. An Eastern type bronze needle discovered at Șimleu Silvaniei, Sălaj County. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 27/2, p. 257-275. DOI: 10.47743/saa-2021-27-3-12

Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf.

Bernjaković, K. 1960. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine, USSR). *Slovenská Archaeológia*, VIII, 2, S. 325-392.

Chantre, E. 1887. *Recherches anthropologiques le Caucase*. III. Paris: Ch. Reinwald; Lyon: Henri Georg.

Dănilă, Șt. 1970. Așezări Vechi descoperite în jud. Bistrița-Năsăud. *Materiale Cercetări Arheologice*, IX, p. 431-444.

Demeterová, S. 1984. Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *Slovenská Archaeológia*, XXXII, 1, p. 11-74.

Dergačev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.

Dragomir, I. T. 1967. Un nou depozit de obiecte de bronz descoperit la Băleni în sudul Moldovei. *Danubius*, I, p. 89-105.

Florescu, A. C. 1964. Contribuții la cunoașterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei*, 2—3, p. 143-216.

Florescu, A. C. 1967. Sur les problèmes du bronze tardif Carpato-Danubien et Nord-Ouest Pontique. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, XI, p. 59-94.

Florescu, A. C. 1991. *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România: aşezări şi necropole*. Bibliotheca Thracologica, I; Cultura şi civilizaţia la Dunărea de Jos, IX. Călăraşi: Muzeul Dunării de Jos.

Florescu, M., Căpitanu, V. 1968. Citeva observaţii privitoare la sfârşitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Bacău. *Carpica*, I, p. 35-47.

Florescu, M., Căpitanu, V. 1969. Les recherches archéologiques de Dealul Morii. *Carpica*, II, p. 49-79.

Gediga, B. 1978. Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu «kultury przedłużyckiej». In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskiej*. III. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, s. 137-172.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-Pontic Studies*, 12: The Foundations of radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dniepr: 4000—1000 BC, p. 253-306.

Hampel, J. 1886a. *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*. Budapest: du Musée national Hongrois.

Hampel, J. 1886b. *A bronzkor emlékei Magyarhoban*. I. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. 1891. A N. múzeum régiségtárának gyarapodása 1890-ben. A: Hampel, J. (ed.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XI. Budapest: Magyar tudományos akadémiája, o. 79-83.

Hampel, J. 1892. *A bronzkor emlékei Magyarhoban*. II. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. (ed.) 1898. *Archaeologiai Értesítő, Új Folyam*. XVIII. Budapest: Magyar tudományos akadémiája.

Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. II. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes, 8. Bonn: R. Habelt.

Hensel, W. 1980. *Polska Starożytna*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.

Hochstetter, A. 1981. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken. *Germania*, 59, 2, S. 239-259.

Horedt, K. 1953. Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra şi Teiuş. *Materiale şi cercetări arheologice*, 1, p. 785-815.

Hralová, J. 1975. Žárové nekropole v Kunětických a Lukovně. *Sborník národního muzea v Praze*, XXIX, 2, s. 49-104.

Kločko, V. I. 1998. Die Süd- und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen 1 Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000—500 v. Chr.)*. München: Leidorf, S. 343-351.

Kostrzewski, J. 1924. Z badan nad osadnictwem wczesnej i srodkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich. *Przegląd archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kovács, T. 1977. *Die Bronzezeit in Ungarn*. Budapest: Corvina.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spodkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

László, A. 1993. Datări radiocarbon cu privire la perioada de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului în regiunea Nord-Vest Pontică. *Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi (serie nouă)*. Istorie, XXXIX, p. 9-18.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodynka, M., Ilchyshyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340. DOI: 10.1017/RDC.2024.40

Malejew, J. 2006. Uwagi o kulturze Noua w dorzeczu Dniestru. In: Taras H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spódkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: UMCS, s. 179-186.

Marta, L. 2005. Der Bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare / Depozitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare. In: Soroceanu, T. (ed.). *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*. II. Bistriţa; Cluj-Napoca: Accent, p. 75-94.

Morintz, S. 1978. *Contributu arheologice la istoria tracilor timpurii*. I. Bucureşti: Academiei RS România.

Motzenbäcker, I. 1996. *Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der Kaukasischen Bronzezeit*. Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte.

Mozsolics, A. 1958. Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderungen. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, VIII, S. 119-156.

Mozsolics, A. 1960. Der tumulus von Nyírkársz-Gyulaháza. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XII, S. 113-123.

Mozsolics, A. 1963. Der Bronzefund von Ópályi. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XV, S. 65-82.

Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte, IV. München: C. H. Beck.

Muhle, B. 2008. *Vorderasiatische Keulen und ihr Umfeld vom 9. bis ins frühe 1. Jt. v. Chr. Typologie und Deutung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München*. URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/10156/1/Muhle_Barbara.pdf Дата звернення 29.11.2025.

Orosz, E. 1908. Az Apahidai «Réti Óstelep». (Kolozs M.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XXVI, II, o. 172-179.

Păunescu, A., Şadurschi, P., Chirica, V. 1976. *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, I. Bucureşti: Muzeul judeţean Botoşani.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1953. Contribuţii la problema sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului în Moldova. *Studii şi cercetări de istorie veche*, IV, 3—4, p. 443-486.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti: Academia RS România.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1978. *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. Prähistorische Bronzefunde, XVIII, 41. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M. 1971. *Dépôts de l'âge du bronze tardif*. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. E. Mariën. Roumanie, 7 (R 31—R 41, 13 feuilles). București: de l'Académie de la République socialiste de Roumanie.

Przybyslawski, W. 1906. *Repetytoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej*. Lwów: W. A. Szyjkowski.

Prox, A. 1939. Ein Gußformenfund der späten Bronzezeit aus Südost-Siebenbürgen (Burzenland). *Germania*, 23, S. 225-227.

Roska, M. 1942. *Erdély régészeti repertórium*. I: Óskor. Kolozsvár: Nagy Jenő és fia könyvnyomdája.

Șadurschi, P. 1989. Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani. *Hierasus*, VII—VIII, p. 157-182.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Krakow: PAU.

Sulimirski, T. 1938. Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 25, S. 129-151.

Szaraniec, I. 1900. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska*, II: Kola, C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej 1900. Lwów: drukarnia W. A. Szyjковского, s. 1-30.

Tallgren, A. M. 1926. *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*. Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Helsinki.

Tallgren, A. M. 1930. Caucasian monuments. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, V, p. 109-182.

Ursachi, V. 1968. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman. *Carpica*, I, p. 111-188.

Ursachi, V. 1970. Săpăturile arheologice de la Văleni (jud. Neamț). *Materiale și cercetări arheologice*, IX, p. 265-270.

Vasiliiu, C. D. 1933. *Movila Răbâii (Hantepesi)*. Monografie istorico-arheologica. București.

Vladar, J. 1973. Osteuropäische und mediterrane einflüsse im gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenska archeologia*, XXI, 2, p. 253-357.

Zaharia, E. 1963. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, VII, p. 139-176.

Żurowski, J. 1949. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru. *Przegląd Archeologiczny*, VIII, 2, s. 155-247.

REFERENCES

Avilova, L. I. 2004. Drevnie bronzii Irana. Eneolit — srednii bronzovii vek. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 216, s. 3-14.

Avilova, L. I. 2013. Klad Nakhal Mishmar (tekhnologicheskii i kulturnii kontekst). *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 230, s. 36-50.

Balahuri, E. A. 1959. *Zvit pro rozkopky mohylnyka pizno-bronzovoho chasu bilia s. Ostrivets Stanislavskoi obl. u 1959 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/27.

Balahuri, E. A. 1961. Mohylnyk kultury Noa na Stanislavshchyni. *Arkheolohiia*, XIII, s. 145-154.

Balahuri, E. A. 1968. Poselennia kultury Noa bilia s. Ostrivets Ivano-Frankivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, XXI, s. 135-146.

Balahuri, E. A. 1971. Kultura Noa. In: Telehin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 385-393.

Balahuri, E. A. 1977. Mohylnyk kultury Noa na Stanislavshchyni. *Arkheolohiia*, 23, 145-154.

Balaguri, E. A. 1985. Kultura Noa. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 481-489.

Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potysya v epokhu pozdnei bronzi*. Uzhgorod: UzhNU.

Bandrivskiy, M. 2006. Problemy etno-kulturnoi atributsii pamiatok na Pivnichno-Zakhidnomu Podilli, Volynskii vysochyni i pryhlomu Polissi naprykintsi serednoho i piznomu periodakh epokhy bronzy. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 72-91.

Bandrivskiy, M. S. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy — na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha NAN Ukrainy.

Bandrivskiy, M., Bilyk, M. 2016. Snitynskyi i Lubenskyi «skarby» v konteksti problemy skhidnykh vplyviv holihradskoi metalevoi industrii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 325-348.

Bandrivskiy, M. S., Krushelnyska, L. I. 1998. Osnovni periody rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy pokhvalnykh pamiatok). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCXXXV, s. 193-247.

Baran, V. D. 1962. *Zvit pro rozkopky bahatosharovykh poselen bilia sil Bovshiv (Bovshiv II) i Demianiv, Halytskoho raionu, Ivano-Frankivskoi oblasti v 1962 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/37.

Baran, V. D. 1964. *Zvit pro rozkopky bahatosharovoho poselennia bilia sela Bovshiv (Bovshiv II), Halytskoho raionu, Ivano-Frankivskoi oblasti v 1964 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/55.

Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura: Za materialamy Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Buhu*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D., Hopkalo, O. V. 2006. *Cherniakhivski poselennia baseinu Hnyloi Lypy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Berezanska, S. S. 1956. Poselennia ranoho zaliznoho viku v Zhytomyrskii oblasti. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 48-51.

Berezanskaya, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1982. *Severnaya Ukraina v epokhu bronzi*. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohylnyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 7-113.

Berezanska, S. S., Lobai, B. I. 1994. Kurhannyi mohylnyk bronzovoi doby poblyzu s. Hordiivka na Pivdennomu Buzi (poperednie povidomlennia). *Arkheolohiia*, 4, s. 148-153.

Bongard-Levin, G. M., Deopik, D. V., Derevyanko, A. P., Kuchera, S. R., Masson, V. M. 1986. *Arkheologiya zarubezhnoi Azii*. Moskva: Visshaya shkola.

Bochkaryov, V. S. 2010. *Kulturogenез i drevnee metallo-proizvodstvo Vostochnoi Yevropy*. Cankt-Peterburg: Info-OI.

Brei, U., Tramp, D. 1990. *Arkheologicheskii slovar*. Moskva: Progress.

Buniatian, K. P. 2021. Doba bronzy — «vik tvarynyystva». In: Voronchuk, I. (ed.). *Istoriia Volyni*, 1. Kyiv: Kharkiv, vydavets Oleksandr Savchuk, s. 167-208.

Burov, G. M. 1998. Molotochkovidnie bulavki kak fetish selskokhozyaistvennikh kultov. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemi izucheniya katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovo keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe: ZGU, s. 3-10.

Hershkovych, Ya. P. 2003. Vzaemodii naselennia stepu ta lisostepu Ukrainy za doby piznoi bronzy. *Arkheolohiia*, 3, s. 32-40.

Gershkovich, Ya. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: Starodavnii Svit.

Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie Drevnego Vostoka (IV tisyacheletie — IV v. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Hoshko, T. Iu. 1998. Tekhnolohiya yzgotovleniya bronzovykh yzdelyi yz Hordeevky. In: Berezanskaya, S. S., Klochko, V. I. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf, s. 49-76.

Hoshko, T. Yu. 2005. Dva bronzovi vyroby z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V.

(ed.). *Na poshanu S. S. Berezanskoi (zbirka naukovykh prats)*. Kyiv: Shliakh, s. 235-240.

Hoshko, T. Yu. 2007. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzы*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hoshko, T. Yu. 2010. Tekhnolohichne doslidzhennia vyrobiv z kolorovoho metalu z Lutskoho kraieznavchoho muzeiu. In: Markus, I., Okhrimenko, H. *Ozbroiennia ta znariadia pratsi naselennia Zakhidnoi Volyni IV—II tys. do R. Kh.* Lutsk.: Vyd-vo Volynsko obl. druk., s. 463-490.

Hoshko, T. Yu. 2011a. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hoshko, T. Yu. 2011b. Metalevi vyrobny z Hordiivky. Hordiivskyi mohyl'nyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 151-236.

Hoshko, T. Yu., Ahapov, S. A., Otroshchenko, V. V. 2018. *Metalevi klepani kazany z Velykoho Stepu za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Dergachyov, V. A. 1975. *Bronzovye predmeti XIII—VIII vv. do n. e. iz Dnestrovs'ko-Prut'skoho mezhdurechya*. Kishinyov: Shtiintsa.

Dergachyov, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epokhu bronzы (Analiz i kharakteristika kulturnykh grupp)*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachyov, V. A. 2010. *Topori-kelti pozdnei bronzы Karpaty-Podunavya. Vipusk 1. Odnoushkovie kelti s arkovidnimi faskami*. Kishinyov: Institut kulturnogo naslediya AN Moldovi.

Dergachyov, V. A., Bochkaryov, V. S. 2002. *Metallicheskie serpi pozdnei bronzы Vostochnoi Yevropy*. Chisinau: VASH.

Ilchysyn, V. V. 2016. Komariivskyi horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohyl'nyka Kordyshev VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 259-272.

Kanivets, V. I. 1951. *Otchet o raskopkakh Visotskogo mogilnika v 1951 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/15b.

Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Chernyakov, I. T. (ed.). *Remeslo epokhy eneolita — bronzы na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-132.

Klochko, V. I. 2003. Lubenskyi skarb. *Pamiatky Ukrainy*, 4, s. 30-37.

Klochko, V. I. 2004. Kultura naselennia Pivnichnoho Prychornomoria kimmeriiskoi doby. In: Klochko, V. I. (ed.). *Platar: kolektsiia predmetiv starovyny rodyn Platonovykh i Tarut. Kataloh*. Kyiv, s. 76-85.

Klochko, V. I. 2006. Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R.Kh). Kyiv: ArtEk.

Klochko, V. I. 2009. Proiskhozhdenie skifov. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza: sbornik nauchnykh trudov k 60-letiyu S. A. Skorogo*. Arkheologiya i drevnyaya istoriya Ukrainy. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 151-166.

Klochko, V. I. 2011. Buzkyi torhovelnyi shliakh. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 114-132.

Klochko, L. S. 1998. Zhenskii kostyum v Pravoberezhnoi Ukraine po materialam ukrasheni tshinetskoi i komarovskoi kultur. In: Koško A., Czembreszuk, J. (eds.). *«Trzciniac» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 329-336.

Klochko, L. S. 2003. Rekonstruktsiia davnoho vbrannia za arkeolohichnymi materialamy. *Pamiatky Ukrainy*, 4, s. 23-29.

Kobal, Y. V. 1999. Skarb doby piznoi bronzы z Khudlova. *Arkheolohiia*, 3, s. 108-112.

Kozenkova, V. I. 1989. *Kobanskaya kultura. Zapadnyi variant*. Svod arkeologicheskikh istochnikov, V2-6, 3. Moskva: Nauka.

Krushelnitska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby ranoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnitska, L. I. 1985. *Vzaimozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokhy bronzы i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnitska, L. I. 1990a. Kultura Noa. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronzа i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-104.

Krushelnitska, L. I. 1990b. Visotskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronzа i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 115-122.

Krushelnitska, L. I. 2006. *Kultura Noa na zemliakh Ukrainy*. Lviv: Lvivska nauk. biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Krushelnitska, L., Chaika, R. 2006. Novi materialy epokhy bronzы okolyts Krekhivskoho monastyrja. *Istoriia relihii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Lviv: Lvivskyi muzei istorii relihii.

Kukharenskyi, Yu. V. 1969. *Arkheologiya Polshi*. Moskva: Nauka.

Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprov'ia za doby piznoi bronzы*. Arkheolohichnyi almanakh, 29. Donetsk: Donbas.

Lobai, B. I. 1986. *Nauchnyi otchet o rabote arkeologicheskoi ekspeditsii Vinnitskogo kraevedcheskogo muzeia v 1986 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/147.

Lisenko, S. D. 2004. Fenomen Subbotovskogo gorodishcha. *Materiali ta doslidzhennia z arkeologii Skhidnoi Ukrainy*, 3, s. 249-267.

Lisenko, S. D. 2015. K voprosu o kulturnoi prinaladzhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.

Lisenko, S. D. 2017. Tshinetskii kulturnii krug — svyazuyushchee zveno mezhdu Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzы (2 tis. do n. e.). *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Krima*, 9, s. 23-66. DOI: 10.24411/2219-8857-2017-00002

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 1999. Do pytannia pro funktsionalne vykorystannia metalevykh brasletiv i shpylok epokhy piznoi bronzы. In: *Prohrama VII Mizhnarodnoi arkeolohichnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh*. Lviv: LDU im. I. Franka, s. 3.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S. 2001. Issledovaniya na mogilnike Malopoloventskoe-3 v 2000 g. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V. 2004. Shpylky z kruhloiu shliapkoiu ta vushkom iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysyacholit-tia*. Kyiv: NMIU, s. 191-196.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S., Didenko, S. V., Yakubenko, Ye. A. 2005. Bronzovye ukrasheniya epokhy pozdnei bronzы — nachala rannego zheleznoho veka iz fondov Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. In: Lysenko, S. D. (ed.). *Problemy arkeologii Serednoho Podniprov'ia: Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 152-200.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Yakubenko, O. O. 2006. Shpylky-zhezly iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viku»: 5—6 hrudnia 2005 r.* Kyiv: MIKU, s. 42-51.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S. 2007. O vozmozhnom funktsionalnom ispolzovanii nekotorykh brasletov i bulavok epokhy pozdnei bronzы. In: Vetrov, V. S. (ed.). *Iskusstvo i religiya drevnykh obshchestv*. Lugansk: Svitlitsya, s. 122-124.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S., Yakubenko, Ye. A. 2008. Bulavki-zhezly iz sobraniya Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. In: Savinov, D. G. (ed.). *Sluchainie nakhodki: khronologiya, atributatsiya, istoriko-kulturnii kontekst: Materialy tematich. nauch. konf. (Sankt-Peterburg, 16—19 dekabrya 2008 g.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 61-65.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S. 2021. Kompleks metallicheskikh izdelii zavershayushchego etapa epokhy pozdnei bronzы s territorii Voitsekhovskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 339-360. <https://doi.org/10.55086/sp212339360>

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2025. Dzherela do rekonstruktsii vbrannia nosiiv komariivskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 79-113. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.03>

Lisenko, S. S. 2005. Bulavki s sharovidnoi golovkoi pozdnebronzovogo vremeni s territorii Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi*. Kyiv: Shliakh, s. 263-268.

Lisenko, S. S. 2020. Fenomen brasletov — «ne-brasletov». *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo*

- Prichernomor'ya*, 12, s. 428-452. DOI: 10.24411/2713-2021-2020-00010
- Lisenko, S. S. 2021a. *Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomor'ya epokhi pozdnei bronzi*. Kishinyov; Kiev: Stratum plus.
- Lisenko, S. S. 2021b. Galshtatsko-latenskie i pozdneantichnie brasleti s vystupami. *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya*, 13, s. 483-534. DOI: 10.53737/2713-2021.2021.96.26.013
- Lisenko, S. S. 2023. Nekotore tipi kolets s vystupami ranego zheleznoho veka. *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya*, 15, s. 42-101. DOI: 10.53737/2713-2023.69.66.002
- Markus, I. Ya. 2011. Metalevi shpylky z vystupamy na stryzhni doby piznoi bronzy iz Skhidnoi Volyni. In: *Prohrama mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Hordiivskiy kurhannyi mohyl'nyk yak zahalnoieuropeiskiy kulturnyi fenomen». 29 veresnia — 1 zhovtnia 2011 r. Vinnytsia*. Vinnytsia: VOKM, s. 2.
- Markus, I. Ya., Okhrimenko, H. V. 2010. *Ozbroyennia ta znariaddia pratsi naselennia Zakhidnoi Volyni IV—II tys. do R.Kh.* Navchalnyi posibnyk. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.
- Melnik, K. 1893. *Katalog kollektsii drevnostei A. N. Pol. v Yekaterinoslave*. 1. Kiev: tipografiya S. V. Kulzhenko.
- Melyukova, A. I. 1958. Pamyatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Podnestrovyia. *Materiali i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 64, s. 20-31.
- Melyukova, A. I. 1961. Kulturi predskifskogo perioda v lesostepnoi Moldavii. *Materiali i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 96, s. 5-52.
- Pasternak, Ya. 1961. *Arkheologiya Ukrainy: pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkeologichnymy dzherelamy*. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka.
- Petresku-Dimbovița, M. 1960. Konets bronzovogo i nachalo rannezheleznoho veka v Moldove. *Dacia*, IV, s. 139-159.
- Sazonov, A. A. 2004. O khronologii protomeotskikh pogrebenii Zakubanya. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmati. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.
- SVIESHNIKOV, I. K. 1966. *Zvit z roboty Volynskoi arkeologichnoi ekspeditsii v 1966 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/72.
- Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatie pogrebeniya komarovskoi kulturi u s. Ivanya Rovenskoi oblasti. *Sovetskaya arkeologiya*, 2, s. 159-168.
- SVIESHNIKOV, I. K. 1974. Plemena kultury Noa. In: Chernysh, O. P. (ed.). *Starodavnie naselennia Prykarpattia i Volyni (doba pervisnoobshchynnoho ladu)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 195-201.
- Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Prikarpatya i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 78-88.
- Sementsov, A. A., Romanova, Ye. A., Dolukhanov, P. M. 1969. Radiouglerodnie dati laboratorii LOIA. *Sovetskaya arkeologiya*, 1, s. 251-261.
- Skorii, S. A., Suprunenko, A. B., Sidorenko, A. V. 2016. K izucheniyu Matskovetskogo (Lubenskogo) klada v Posule. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia 2016*, s. 63-72.
- Slusarska, K. 2011. Hordiivka — fenomen chy ni? Problemy interpretatsii vavshcha. In: Klocho, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 124-140.
- Smirnova, G. I. 1956. *Otchyot Zapadnoukrainskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha za 1956 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/20.
- Smirnova, G. I. 1957. *Ekspeditsionnyi otchyot o raskopkakh poseleniya voze s. Magala Chernovitskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/22.
- Smirnova, G. I. 1959. *Otchyot Zapadnoukrainskoi ekspeditsii Gos. Ermitazha za 1959 g. Raskopki poseleniya u s. Magala Chernovitskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/28.
- Smirnova, G. I. 1968. *Otchyot o rabote Zapadnoukrainskoi ekspeditsii za 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/33.
- Smirnova, G. I. 1969. Poselenie Magala — pamyatnik drevnefrakiiskoi kulturi v Prikarpatie (vtoraya polovina XIII — seredina VII v. do n. e.). In: Melyukova, A. I. (ed.). *Drevnie frakiitsi v Severnom Prichernomorie*. Materiali i issledovaniya po arkeologii, 150. Moskva: Nauka, s. 7-34.
- Smirnova, G. I. 1976. Magala I i nekotore voprosi khronologii pozdnekomarovskoi kulturi v Prikarpatie. In: Berezanskaya, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ya. (eds.). *Eneolit i bronzovii vek Ukraini*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-135.
- Smirnova, G. I. 1978. Kulturno-istoricheskaya stratigrafiya poseleniya Magala. *Problemi arkeologii*, II, s. 68-72.
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie*. Kiev: AN USSR.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsi*. Kiev: Naukova dumka.
- Terenozhkin, A. I., Ilinskaya, V. A. 1971. *Otchet o rabote skifskoi srednedneprovskoi ekspeditsii Instituta arkeologii AN USSR v 1971 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/12.
- Khalikov, F. Kh. 1977. *Volgo-Kame v nachale epokhi ranego zheleza VIII—VI vv. do n. e.* Moskva: Nauka.
- Chernikh, Ye. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na yugo-zapade SSSR*. Moskva: Nauka.
- Sharafutdinova, I. N. 1987. Bronzovie ukrasheniya sabatinovskoi kulturi (k voprosu o kontaktakh). In: Artemenko, I. I. (ed.). *Mezhplemennye svyazi epokhi bronzi na territorii Ukraini*. Kiev: Naukova dumka, s. 69-86.
- Yahodynska, M., Ilchyshyn, V. 2020. Doslidzhennia mohyl'nyka bilia s. Kordyshiv. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 274-277.
- Andrițoiu, J. 1974—1975. Marturii ale dezvoltarii societății omenesti pe teritoriul Devei în vremurile străvechi. *Sargetia Acta Musei Devensis*, XI—XII, p. 393-405.
- Bar-Adon, P. 1980. *The cave of the treasure*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Bejinariu, I. 2021. An Eastern type bronze needle discovered at Șimleu Silvaniei, Sălaj County. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 27/2, p. 257-275. DOI: 10.47743/saa-2021-27-3-12
- Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf.
- Bernjakovič, K. 1960. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine, USSR). *Slovenská Archaeológia*, VIII, 2, s. 325-392.
- Chantre, E. 1887. *Recherches anthropologiques le Caucase*. III. Paris: Ch. Reinwald; Lyon: Henri Georg.
- Dănilă, Șt. 1970. Așezări Vechi descoperite în jud. Bistrița-Năsăud. *Materiala Cercetari Arheologice*, IX, p. 431-444.
- Demeterová, S. 1984. Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *Slovenská Archaeológia*, XXXII, 1, p. 11-74.
- Dergachev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prahistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.
- Dragomir, I. T. 1967. Un nou depozit de obiecte de bronz descoperit la Băleni în sudul Moldovei. *Danubius*, I, p. 89-105.
- Florescu, A. C. 1964. Contribuții la cunoașterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei*, 2—3, p. 143-216.
- Florescu, A. C. 1967. Sur les problèmes du bronze tardif Carpat-Danubien et Nord-Ouest Pontique. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, XI, p. 59-94.
- Florescu, A. C. 1991. *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România: așezări și necropole*. Bibliotheca Thracologica, I; Cultura și civilizația la Dunărea de Jos, IX. Călărași: Muzeul Dunării de Jos.
- Florescu, M., Căpitanu, V. 1968. Citeva observații privitoare la sfârșitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Bacău. *Carpica*, I, p. 35-47.
- Florescu, M., Căpitanu, V. 1969. Les recherches archéologiques de Dealul Morii. *Carpica*, II, p. 49-79.
- Gediga, B. 1978. Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu «kultury przedłużyckiej». In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskich*. III. Wrocław: Wacław; Kraków; Gdansk: PAN, s. 137-172.
- Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-Pontic Studies*, 12: The Fun-

datations of radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dniepr: 4000—1000 BC, p. 253-306.

Hampel, J. 1886a. *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*. Budapest: du Musée national Hongrois.

Hampel, J. 1886b. *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. I. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. 1891. A N. múzeum régiségtárának gyarapodása 1890-ben. A: Hampel, J. (ed.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XI. Budapest: Magyar tudományos akadémia, o. 79-83.

Hampel, J. 1892. *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. II. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. (ed.) 1898. *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*. XVIII. Budapest: Magyar tudományos akadémia.

Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. II. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens, 8. Bonn: R. Habelt.

Hensel, W. 1980. *Polska Starożytna*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Ossolineum.

Hochstetter, A. 1981. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken. *Germania*, 59, 2, S. 239-259.

Horedt, K. 1953. Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș. *Materiale și cercetări arheologice*, 1, p. 785-815.

Hralová, J. 1975. Žárové nekropole v Kuněticích a Lukovně. *Sborník národního muzea v Praze*, XXIX, 2, s. 49-104.

Kločko, V. I. 1998. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen 1 Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000—500 v. Chr.)*. München: Leidorf, S. 343-351.

Kostrzewski, J. 1924. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich. *Przegląd Archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kovács, T. 1977. *Die Bronzezeit in Ungarn*. Budapest: Corvina.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spódkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

László, A. 1993. Datări radiocarbon cu privire la perioada de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului în regiunea Nord-Vest Pontică. *Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași (Rok nouă)*. Istorie, XXXIX, p. 9-18.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodynska, M., Ilchysyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340. DOI: 10.1017/RDC.2024.40

Malejew, J. 2006. Uwagi o kulturze Noua w dorzeczu Dniestr. In: Tarasó H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spódkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: UMCS, s. 179-186.

Marta, L. 2005. Der Bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare / Depotitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare. In: Soroceanu, T. (ed.). *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*. II. Bistrița; Cluj-Napoca: Accent, p. 75-94.

Morintz, S. 1978. *Contributiv arheologice la istoria tracilor timpurii*. I. București: Academiei RS Romania.

Motzenbäcker, I. 1996. *Sammlung Kossnierska. Der Digo-rische Formenkreis der Kaukasischen Bronzezeit*. Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte.

Mozsolics, A. 1958. Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderungen. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, VIII, S. 119-156.

Mozsolics, A. 1960. Der tumulus von Nyírkársz-Gyuláháza. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XII, S. 113-123.

Mozsolics, A. 1963. Der Bronzefund von Ópályi. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XV, S. 65-82.

Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte, IV. München: C. H. Beck.

Muhle, B. 2008. *Vorderasiatische Keulen und ihr Umfeld vom 9. bis ins frühe 1. Jt. v. Chr. Typologie und Deutung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München*. URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/10156/1/Muhle_Barbara.pdf Дата звернення 29.11.2025.

Orosz, E. 1908. Az Apahidai «Réti Östelep». (Kolozs M.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XXVIII, o. 172-179.

Păunescu, A., Șadurschi, P., Chirica, V. 1976. *Repetoriul arheologic al județului Botoșani*, I. București: Muzeul județean Botoșani.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1953. Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova. *Studii și cercetări de istorie veche*, IV, 3—4, p. 443-486.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia RS România.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1978. *Die Siedeln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. Prähistorische Bronzefunde, XVIII, 41. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M. 1971. *Dépôts de l'âge du bronze tardif*. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. E. Mariën. Roumanie, 7 (R 31—R 41, 13 feuilles). București: de l'Académie de la République socialiste de Roumanie.

Przybysławski, W. 1906. *Repetitorium zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej*. Lwów: W. A. Szykowski.

Prox, A. 1939. Ein Gußformenfund der späten Bronzezeit aus Südost-Siebenbürgen (Burzenland). *Germania*, 23, S. 225-227.

Roska, M. 1942. *Erdély régészeti repertóriuma*. I: Óskor. Kolozsvár: Nagy Jenő és fia könyvnyomdája.

Șadurschi, P. 1989. Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani. *Hierasus*, VII—VIII, p. 157-182.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Kraków: PAU.

Sulimirski, T. 1938. Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 25, S. 129-151.

Szaraniec, I. 1900. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska*, II: Kola, C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej 1900. Lwów: drukarnia W. A. Szykowskiego, s. 1-30.

Tallgren, A. M. 1926. *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*. Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Helsinki.

Tallgren, A. M. 1930. Caucasian monuments. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, V, p. 109-182.

Ursachi, V. 1968. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman. *Carpica*, I, p. 111-188.

Ursachi, V. 1970. Săpăturile arheologice de la Văleni (jud. Neamț). *Materiale și cercetări arheologice*, IX, p. 265-270.

Vasiliu, C. D. 1933. *Movila Răbăii (Hantepesi)*. Monografie istorico-arheologica. București.

Vladar, J. 1973. Osteuropäische und mediterrane einflüsse im gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenska archaeologia*, XXI, 2, p. 253-357.

Zaharia, E. 1963. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, VII, p. 139-176.

Żurowski, J. 1949. Zabytki brązu z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestr. *Przegląd Archeologiczny*, VIII, 2, s. 155-247.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

PINS WITH PROTRUSIONS FROM THE NORTHERN PONTIC REGION

The article is devoted to the analysis of pins and pin-like products with a crosshair in the form of three or four protrusions in the upper part of the rod, originating from the territory of the Northern Black Sea region. 51 products found to the east and northeast of the Carpathians were taken into account (45 were made of bronze, 6 — from bone). A typology of studs with protrusions has been developed. The features of their micro-regional distribution and cultural and chronological affiliation are considered. As analogies involved 33 products from the Carpatho-Balkan region.

According to available materials, the oldest dated complex containing a hairpin with four protrusions is the mound 2 Komarov culture near the village of Ivannie in the Rivne region, located on one of the branches of the «Bug Trade Route». Several pins come from the lower layers of the settlements of the Noua culture (period Noua I), which contain a certain amount of dishes with signs of the Moldova—Bukovyna group of the Komarov culture of the Tshinets cultural circle («Belopotok—Kostisha»).

Most of the pins with four protrusions in the Northern Black Sea region are associated with the late layers of settlements of the Noua culture (period Noua II), located in Romanian Moldova, Bessarabia, Northern Bukovina and southeastern Galicia. In addition, a certain concentration of pins with four protrusions is observed in the northern part of the range of the Galician group and in the Volyn group of Komarov culture, in territories where the Noua culture never reached. In addition to related materials, the radiocarbon dates obtained for the burial Kordyshiv 3/4 and ash pit 3 of the Magala settlement allow us to synchronize the finds of the late Komarovo culture and the Noua II horizon.

Bone pins with protrusions in the northern Black Sea region found only six. All of them belong to different variants of the same type and, according to many researchers, imitate bronze originals. All these pins are found on the settlements of the Noa culture

in the southwestern part of the Northern Black Sea region — from the Upper Podnistrovye to the left bank of the Lower Danube. Only one bone pin of this type is known outside the region, coming from the settlement of Kastanas in Northern Greece.

The distribution area of bronze studs with three prominences is limited only to the Northern Black Sea region; to the west of the Carpathians, such products are not known. Most of the pins with three protrusions, presumably, can be associated with the late horizons of the Kyiv-Cherkasy group of Komarov culture (in particular, with Belogradovsky); however, none of these products are found in a reliable closed complex.

The appearance of pins with protrusions in the Northern Black Sea region probably dates back to the XV century BC, the largest distribution — to the XIV—XIII centuries BC; some manifestations survive in the Middle Dnieper until the pre-Scythian time.

Keywords: Northern Black Sea region, Late Bronze Age, Komariv culture, Noua culture, pins with protrusions.

Отримано / Received: 12.01.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 04.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Svitlana LYSENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6713-6074,

e-mail: sspssl2000@gmail.com.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Sergiy LYSENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9624-0364,

e-mail: suraganga1@gmail.com.